

Inleiding

De Beneficiaalboeken zijn een belangrijke bron voor de geschiedenis van het middeleeuwse parochiewezen in Noord-Nederland. Omdat ze de huidige provincie Friesland beslaan is hun betekenis voor dit gewest uiteraard het grootst. Bij gebrek aan soortgelijke registers voor andere provincies hebben ze ruimtelijk echter een groter belang. Dat is zeker het geval als men bedenkt dat de Kerk in de periode dat ze geschreven zijn wel sterk bekritiseerd werd maar qua materiële structuur nog geheel intact was en de Beneficiaalboeken juist over die structuur veel gegevens bieden. Met name de erin geboden informatie over de plattelandsparochies, waarvoor de overlevering elders uitgesproken slecht is,¹ lijkt de moeite waard voor het kennen van het ‘rijke Roomse leven’ van vóór de Reformatie ook in andere delen van Nederland.

De boeken zijn in 1543² vervaardigd op bevel van de landvoogdes Maria van Hongarije. Het zijn registers met gedetailleerde informatie over de grootte, waarde, belending en jaarlijkse opbrengst van de geestelijke goederen en het vermogen van de Friese parochiekerken, hun bedienaars en alle andere geestelijke instellingen, priesters en clerici die eraan verbonden waren. Er is voor de kwartieren Oostergo en Westergo al in de achttiende eeuw een editie van gemaakt voor opname in het *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland* door Schwartzenberg.³ De drukvellen zijn echter nooit in het *Charterboek* gebundeld en verkocht. Het bedrukte papier is toen in dikke pakken op de zolder van het Provinciehuis terechtgekomen. In 1850 zijn de teksten onder auspiciën van de Provincie uiteindelijk wel gebonden, van enig kritisch commentaar voorzien en aangevuld met het bewaard gebleven materiaal van het nog ontbrekende kwartier Zevenwouden, uitgegeven door J. van Leeuwen.⁴ Deze editie in één grote foliant is sindsdien door tal van historici, naamkundigen, archeologen en andere wetenschappers gebruikt. Afgekort als *BB* behoort het werk tot de meest aangehaalde bronnen

-
- 1 J. Kuys, ‘Churchwardens’ Accounts and Parish Finances in the Netherlands during the Late Middle Ages’, in: M. De Smet, J. Kuys en P. Trio (red.), *Processions and Church Fabrics in the Low Countries during the Late Middle Ages. An Inquiry into Secular Influence on Ecclesiastical and Religious Matters on a Local Urban Level* (Kortrijk 2006) 93-108, 93. Merkwaardig genoeg ontbreken de Beneficiaalboeken in het overzicht van Kuys, misschien omdat ze ook niet worden genoemd in de bronnenlijst van R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie* (Utrecht/Antwerpen 1954).
 - 2 Enkele registers werden nog in januari en begin februari 1544 ingeleverd.
 - 3 *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland (hierna GPCV)*, G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., 5 dln. (Leeuwarden 1768-1793).
 - 4 J. van Leeuwen ed., *Beneficiaalboeken van Friesland* (Leeuwarden 1850).

in studies over de kerkgeschiedenis, de lokale en agrarische geschiedenis en de toponymie van Friesland.

De registers hebben overigens niet meteen de naam gekregen waaronder ze bekend geraakt zijn. In de vroegste provinciale stukken worden ze afwisselend als ‘inventarissen’ en ‘specificatiën’ aangeduid. De samensteller en ‘projectleider’ van het *Charterboek*, G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, heeft de uiteindelijke titel als opschrift overgenomen uit het derde deel van het Landsordonnantieboek van 1602, waarin onder titel 32 met betrekking tot de kanselarij-inkomsten bepaald is dat voor afschriften uit de ‘Beneficial-boeken’ per dorp zeven stuiver moet worden betaald.⁵ Centraal in deze aanduidingen staat begrip beneficie (*beneficium*) zoals dat in de volle middeleeuwen als rechtsterm binnen de Kerk betekenis had gekregen. In het klassieke Latijn betekent dit, in zijn afleiding van *bene facere* (= goed doen), weldaad, eerbewijs of privilege. Kerkrechtelijk is het sinds de twaalfde eeuw echter op te vatten als het vermogensfonds dat blijvend aan een kerkambt (*officium*) verbonden is, met het recht van de ambtsbekleeder om er een inkomen uit te trekken.⁶ Voor de oudste parochies geldt dat het beneficium in deze zin was afgesplitst van de oorspronkelijke *dos*, het stichtingskapitaal dat vereist was voor de financiering van zowel de kerk als haar bedienaars. Zo gedefinieerd zou men verwachten in deze beneficiale registers alleen de inkomstenbronnen van geestelijken – de pastoors, vicarissen, prebendarissen en kosters – beschreven te vinden. Maar dat is niet het geval. Het begrip *beneficium* is hier breder opgevat en toegepast op alle kerkelijke goederen in en van de parochie. De Beneficialboeken hebben daarom ook betrekking op het kerkengoed in engere zin, dat is op de vermogensfondsen waaruit het onderhoud, de verlichting en verwarming van kerkgebouwen, alsook de zorg voor de armen en het onderwijs betaald moesten worden. Daarmee bieden ze zicht op de complete materiële en financiële infrastructuur van de lokale kerk met al haar functies. Dit met de nadruk op lokaal, want de goederen van bovenlokale kerkelijke instellingen als kloosters en kapittels zijn er niet in geregistreerd. De Friese kloosters komen er alleen in voor als belendende grondeigenaars of wanneer een van hun leden als zielzorger aan de plaatselijke kerk verbonden was of als zij om een bepaalde reden moesten bijdragen in het onderhoud van het kerkgebouw.

De achttiende-eeuwse afschriften die met een aantal correcties van Van Leeuwen voor Oostergo en Westergo zijn gepubliceerd, zijn naar verhouding niet slecht. Ze zijn van de hand van Johann Frederik Mauritz Herbell, een geleerde uit Rees, die

5 Ibidem, 5.

6 J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004) 55-57. Zie ook L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, 2 dln. (Leeuwarden 1915) 252 e.v.

tijdens zijn in 1770 aangevangen studie aan de Franeker Academie door baron Thoe Schwartzberg werd aangezocht om de opvoeding van zijn zoon te verzorgen.⁷ Hij werd na de dood van Nicolaas Tholen die de eerste twee delen van het Charterboek voor zijn rekening had genomen, door zijn broodheer in 1773 mede belast met het concrete afschrijf- en redactiewerk voor de volgende delen. Afgezien van de zetfouten, die zonder meer al vaak in achttiende-eeuwse werken opduiken, zijn Herbell's transcripties zeer acceptabel. Dat geldt ook voor Van Leeuwens eigen werk voor het Beneficiaalboek van Zevenwouden. Dankzij de duidelijke registerhanden van de klerken die de opgaven van de grietenschrijvers in de zestiende eeuw overgenomen en samengevoegd hebben, waren de meeste namen en gegevens goed leesbaar en konden dus ook goed overgenomen worden. Er is over de kwaliteit van Van Leeuwens' editie wel het nodige te doen geweest – daarover verderop meer – maar dat heeft een intensief gebruik niet in de weg gestaan.

Uiteraard levert een nieuwe editie op tal van plaatsen een nieuwe en betere lezing op. Dat is niet alleen omdat Van Leeuwens' latere correcties en die van zijn critici in de lopende tekst verwerkt konden worden. Bij herlezing bleken veel meer woorden, namen en uitdrukkingen te kunnen worden verbeterd. Toch was het verkrijgen van een betrouwbaarder weergave niet het belangrijkste motief om een nieuwe editie te realiseren. Voorop stond en staat dat een nieuwe uitgave het de onderzoeker mogelijk maakt de bron makkelijker en efficiënter te raadplegen. Van het negentiende-eeuwse boek met zijn onhandige afmetingen zijn buiten de werken in de openbare bibliotheken weinig exemplaren meer voorhanden; de liefhebber kan er antiquarisch alleen voor veel geld nog de hand op leggen. Het is bovendien niet voorzien van een index,⁸ waardoor het zoeken naar specifieke namen en teksten tot voor kort veel tijd en moeite kostte. Door nu de nieuwe uitgave (mede) in digitale vorm aan te bieden, hopen we de toegankelijkheid sterk te vergroten.

Waarom werden de registers vervaardigd?

Het is nog niet zo eenvoudig te achterhalen wat de redenen voor de Stadhouder en het Hof van Friesland in 1542 waren om de kerkelijke goederen per parochie te laten inventariseren. De algemene motivatie die in de inleiding van het plakkaat

7 Over Herbell, zie W. Eekhoff, 'Geschiedenis van de samenstelling en uitgaven van het Groot Plakkaat- en Charterboek van Friesland', *De Vrije Fries* 7 (1856) 324-361, aldaar 351-354.

8 In 1981 heeft de genealoog T. Popma met medewerking van E. Knops een in typoscript vermenigvuldigd *Register op de voornamen, achternamen, patronimica en toponiemen uit de beneficiaalboeken van Friesland, anno 1543* gepubliceerd, dat echter een beperkte verspreiding gevonden heeft.

wordt gegeven, als zou het gaan om de ‘... restauratie ende onderhoudenisse van (de) goidsdienst’, zegt daarover weinig. Omdat elders in de Habsburgse Nederlanden per gewest zulke projecten niet op touw zijn gezet, lijkt er geen sprake te zijn geweest van druk uit Brussel. De Friese onderneming valt dus alleen in een eigen, gewestelijke context te plaatsen. Zo op het eerste gezicht schijnt er een verband te zijn met een poging van de keizer uit 1534 om de geestelijkheid in Friesland met een bede te belasten, op basis van een hem eerder verleende algemene autorisatie van de paus.⁹ Dit voorstel behelsde de eenmalige afdracht van een vijfde deel van de jaarinkomsten voor geestelijke instellingen die 12 tot 24 dukaten per jaar konden boeken, en van de helft voor de instituties die meer toucheerden. Het was op sterke bezwaren van de Friese geestelijken gestuit en had daarom ook geen doorgang gevonden. Men zou nu kunnen veronderstellen dat de keizer en zijn gezagsdragers in Friesland het idee niet hadden laten varen en het met het oog op een hernieuwde realisatie nuttig vonden een goed overzicht van de geestelijke goederen te laten vervaardigen. Toch denken we niet dat de Beneficialboeken van 1543 daarin hun oorsprong vinden. De geestelijke instellingen die het rijkst waren en dus ook het grootste aandeel in de bede hadden kunnen hebben, waren de kloosters. En hun goederen hoefden in 1543 nu juist niet te worden geïnventariseerd.¹⁰

Kijken we naar de datum, dan lijkt er eerder een verband te leggen met een andere zaak, te weten de lang lopende strijd over het patronaatsrecht ofwel het recht om priesters te benoemen, die werd gevoerd tussen de landsheer enerzijds en de Friese adel en eigenerfden anderzijds.¹¹ In 1504 had de hertog van Saksen, in het kader van zijn streven om greep te krijgen op de Kerk in Friesland, de jaarlijkse begeving, uitmondend in de zogenoemde presentatie, van alle vrijkomende beneficiaries aan zich getrokken. Daarbij was bepaald dat de Stadhouders of het College van Regenten namens de hertog de volmacht kreeg om jaarlijks zelf de zes beste van deze geestelijke lenen te doen bezetten en voor de overige vrijkomende

9 Opgenomen in bijlage 4. Zie hierover J. Kuys, ‘zicht op klerikale rijkdom en armoede? De Zeeuwse geestelijke stand als belastingbetaler in de rekeningen van de geestelijke subsidie van 1532’, in: *Regio. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan dr. P.P.J.L. van Peteghem*, M. Gubbels en C.J.H. Jansen ed. (Nijmegen 2010) 105-124, 107.

10 Er is één, moeilijk verklaarbare uitzondering op deze regel. De goederen van het johannieter klooster Hospitaal te Sneek onder Osingahuizen, meer in het bijzonder het uithofcomplex aldaar dat in 1543 nog altijd door een Sint-Jansheer uit Sneek werd beheerd maar waaraan geen zielzorg of misstichtingen verbonden waren, is wel opgenomen, als apart item tussen de opgaven van de parochies Heeg en Indijk: Westergo p. 877-881.

11 Zie hierover in het algemeen: J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962) 20-22. Meer in detail vindt men deze strijd om patronaat en presentatie toegelicht in hoofdstuk 4 van O.D.J. Roemeling, *Heiligen en heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600* (in voorbereiding, Leeuwarden 2013).

beneficies die geboren Friese priesters aan te nemen die daartoe door de parochianen of andere patronaatsgerechtigden werden voorgedragen.¹² Bij de overgang naar het nieuwe bewind in 1524 was er geen nieuwe regeling getroffen, hoewel de Staten er namens de oude gerechtigden wel sterk op hadden aangedrongen. In 1539 deed zich een goede kans voor de kwestie opnieuw op de agenda te plaatsen. De aanleiding was dat de keizer dringend geld nodig had van de Friezen om de gemaakte kosten voor de verwerving van Groningen en Drenthe te kunnen betalen. Op de landdag van juni 1539 besloten de Staten hem het gevraagde bedrag van 40.000 carolusgulden toe te kennen, onder meer op voorwaarde dat hij de patronaatsgerechtigden de vrije benoeming van alle beneficies zou laten. Maria van Hongarije, die namens Karel V het bestuur van de Nederlanden waarnam, heeft toen sterk gearzeld of ze op die conditie in moest gaan. Ze liet haar vertrouwen mr. Jacob van Stavele, president van het Hof van Friesland,¹³ er met de Staten over in onderhandeling treden en besloot na een paar kleine concessies van de Staten uiteindelijk toe te geven. Haar voorwaarden waren dat de keizer per jaar de eerste drie beneficies mocht vergeven die geen particuliere patroon hadden - in elk kwartier één - en dat elke genomineerde priester op een beneficie waarvoor vroeger de keurbrief in de kanselarij werd gehaald, voortaan bij het Hof *placet* op zijn benoeming moest verwerven en daarvoor de verschuldigde belasting betalen. Dat *placet* mocht dan overigens niet geweigerd worden, tenzij er tegen verlening gewichtige bezwaren bestonden. De benoemde moest de landsheer trouw zweren; bij misdragingen konden de brieven van presentatie en *placet* vervallen verklaard worden zoals voorheen. In een plakkaat van 30 oktober 1539 werden de betwiste punten geregeld.¹⁴

De overeenkomst wordt in het algemeen geduid als een groot succes voor de Staten.¹⁵ De keizerlijke greep op de beneficieverlening werd er sterk door ingeperkt en Karel V moest beloven zich te houden aan het traktaat van 1524, waarin bepaald was dat er geen cumulatie van geestelijke lenen mocht plaatsvinden en de beneficianten verplicht waren tot resideren. De rechten van de oude patronaatsgerechtigden waren in volle omvang hersteld, afgezien dan van het eerste in een jaar opvallende beneficie per kwartier. Zo werd dan voorkomen dat de Habsburgers ook in Friesland het financieringssysteem van de Kerk zouden aanwenden voor het onderhouden van gunstelingen, adviseurs en ambtenaren. We

12 J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friese vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen 1907) 41-44.

13 O. Vries [et al.], *De Heeren van den Raede : Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum, 1999) 59-60.

14 GPCV II, 769-771.

15 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 23

moeten echter wel bedenken dat de keizer, afgezien van de bede, er ook wel iets voor terugkreeg. De placetverlening was op zichzelf goed voor een kleine stroom inkomsten, die bij deze gelegenheid vergroot kon worden, door de tarieven te verhogen, maar vooral ook door de registratie te verbeteren zodat makkelijker kon worden nagegaan welke priesters en hoeveel gepresenteerd moesten worden.

Wat die mogelijke tariefsverhoging betreft, de Staten interpreteerden in juni 1539 het eerste antwoord van de landvoogdes op hun voorstel zo dat dezelfde bedragen gevraagd zouden worden als voorheen.¹⁶ Maar het plakkaat op de kanselarijtarieven van 20 december van 1541 suggereert dat er wel veranderingen in zijn aangebracht. Voor grote pastorieën en rijke vicarieën staat daarin een bedrag genoteerd van 3 floeren 7 st. (= 91 st.) en voor kleine pastoorsplaatsen en lenen, van 2 floeren 7 st. (= 63 st.).¹⁷ Eerstgenoemde som was precies gelijk aan hetgeen kloosterprelaten voor hun placet dienden te betalen. En de prelaten nu klaagden er in december 1540 over dat dit een veelvoud was van wat zij voordien hadden moeten neertellen, namelijk 10 of 12 st.¹⁸ Dat zou dan ook voor de parochiepriesters moeten hebben gegolden. De Gedeputeerden waren ten aanzien van deze kwestie van mening dat men niet meer belast zou moeten worden dan voorheen en verzochten het Hof het zo ook af te doen.¹⁹ Het verzoek om een lager tarief is niet ingewilligd maar moet toch op enig tijdstip daarna hebben geleid tot een bijstelling naar beneden, want de abt van Dokkum betaalde in 1549-1550 voor zijn institutie niet meer dan 2 floeren.²⁰

Belangrijker was vermoedelijk dat met een nauwkeuriger registratie van de beneficiés minder priesters zich aan de licentieverlening konden onttrekken. Uit het enig overgebleven register van placetverleningen, betreffende de periode van 1 oktober 1549 tot 30 september 1550, blijkt dat per jaar ruim 100 priesters een brief moesten ophalen.²¹ Uit de rentmeestersrekening van 1536/1537 weten we dat daarin slechts placetgelden voor 47 presentaties zijn geboekt.²² Het aantal

16 GPCVII, 754.

17 GPCVII, 836.

18 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 29.

19 GPCVIII, 813-814.

20 Roemeling, *Heiligen en heren*, hoofdstuk 4, noot 575.

21 Om precies te zijn betreft het 107 registraties, voor 49 pastoors, 31 vicarissen en 27 prebendaten: Tresoar, *Rentmeestersrekeningen* i. 49. Met dank aan drs. O.D.J. Roemeling te Hurdegaryp die ons hierop wees.

22 Volgens gegevens van drs. O.D.J. Roemeling bedroeg het totaalbedrag aan kanselarijrechten over 1536/1537 414 floeren (= 579 carolusgulden). Het aandeel daarin van de placetverleningen is niet bekend. Als het qua verhouding even groot zou zijn geweest als later in 1549/1550 (te weten 35%) zouden we uitkomen op 203 carolusgulden; maar die verhouding is in hoge mate speculatief. Als het aantal presentaties geringer was, was ook het aandeel veel kleiner.

verzoeken om placetverlening moet dus na 1539 – of moeten we schrijven na 1543/1544? – ruwweg verdubbeld zijn. Dat geldt dan op zijn minst ook voor de gelden die daarvoor moesten worden betaald. Wat de inkomsten betreft die dat voor de Staten opleverde, valt uit de rentmeestersrekening van 1549/1550 te achterhalen dat deze 294 carolusgulden beliepen, zijnde 35% van het totaal der toenmalige kanselarijinkomsten.²³ In latere jaren betrof het zo'n 300 tot 400 gulden jaarlijks. Binnen het totaal van de keizerlijke inkomsten uit Friesland van ca. 35.000 tot 38.000 gulden mag dit niet veel lijken (ca. 1 %), op termijn was het toch een vaste inkomstenbron van enige betekenis.

Los daarvan had het bevoegde gezag er belang bij dat elke geestelijke – en dus ieder die inkomsten uit een beneficie had - zich werkelijk kwam melden. Men wilde immers ook zicht houden op het eventueel samenvoegen van beneficiëes en vooral op het mogelijk verduisteren ervan. Dat alles viel niet te controleren zolang er geen betrouwbaar overzicht voorhanden was van alle kerkelijke inkomstenfondsen in het gewest. Het lijkt erop dat Stadhouders en Hof juist in de jaren 1539-1541 de indruk kregen dat er veel minder beneficiëes voor aanstelling met een nieuwe bedienaar werden voorgedragen dan op grond van het aantal bestaande parochies mocht worden verwacht. Het gerucht ging dat in Friesland tussen de 80 en 100 beneficiëes niet bezet waren omdat geen priesters ze wilden hebben; beneficiëes die gemiddeld 40 goudgulden per stuk opbrachten. Sommige raadsheren wilden inkomsten uit verschillende van deze fondsen samenvoegen en omzetten in beurzen aan de universiteit van Leuven voor het onderhouden van arme klerken. Mr. Jacob van Stavele kreeg op 26 augustus 1541 opdracht de zaak te onderzoeken. Zijn rapport was een jaar later klaar en werd op 22 augustus 1542 in de Geheime Raad besproken, hetgeen resulteerde in een uitvoerige instructie van 25 augustus 1542 van de landvoogdes voor de President en Raad in Friesland om maatregelen te nemen tegen het lang vaceren van geestelijke goederen en tegen de wereldlijke personen die zulke goederen onrechtmatig in handen hadden.²⁴

Uit de aanhef ervan blijkt dat men vooral beducht was voor de verdonkeremaning van kerkelijke goederen: het was koningin Maria ter ore gekomen dat er in Friesland veel onbediende beneficiëes '... by andere ondergeslaeghen ende gheocupeert' werden.²⁵ Bovendien zouden sommige priesters de verplichte belofte aan Karel V niet hebben afgelegd. En verder meende men te weten dat niet iedereen over brieven van placet beschikte, met als consequentie dat degenen die zo'n brief niet konden tonen, daar dus ook niet voor betaald hadden. Veel beneficiëes bleven

23 Theissen, *Centraal gezag*, 235.

24 Theissen, *Centraal gezag*, 479-481; voor de volledige tekst, zie *GPCV II*, 864. Van Leeuwen, *Inleiding Beneficiaalboeken*, 2.

25 *GPCV II*, 864-865.

lang vacant, terwijl het ook voorkwam dat twee of drie beneficies door één priester of pastoor werden waargenomen.²⁶ Dit alles strekte tot nadeel van zowel de parochianen als de keizer. Daarom werd nu bepaald dat iedereen die goederen bezat die vroeger een kerkelijke bestemming hadden gehad, deze binnen drie maanden moest teruggeven. Eveneens binnen drie maanden moesten registers van alle geestelijke goederen met opgave van hun waarde bij het Hof worden ingeleverd. Wanneer daaruit zou blijken dat bepaalde beneficies zo klein en arm waren dat er geen kandidaten voor gevonden konden worden, zouden verschillende ervan tot één worden verenigd.

Kortom, de voornaamste oogmerken van de registratie lijken te zijn geweest (1) dat verduistering van beneficies moest worden voorkomen, (2) dat goed zicht kon worden gehouden op eventueel noodzakelijke samenvoegingen, (3) dat ieder beneficie goed bezet werd en (4) dat elke genomineerde een placetbrief haalde en er naar rato van de rijkdom van zijn fonds voor betaalde. Zonder het controlemiddel van de provinciebrede inventarisatie kon een en ander niet worden gerealiseerd. Zoals Van Leeuwen aangaf, is het overigens waarschijnlijk dat men daarvoor teruggreep op registratievoorschriften uit de Saksische tijd, waaraan om onbekende reden nooit gehoor was gegeven.²⁷ Men vindt ze uitgeschreven in twee verordeningen voor grietmannen uit 1506/1507, waarvan de eerste nadien ook opgenomen werd in het Landboek van Kempo van Martena. De tweede deelverordening, die het meest gedetailleerd is, hield in dat iedere grietman samen met de rechter, een of twee van de 'stemmichsten', plus de kerkvoogden in elk kerspel '... alle lutke ende groote proven opschrive, met sampt horen renten ende inkomen van aller wisser ende onwisser bruyckinge; desgelyxs die priesters itlicken met zynen name opteyckene, ende met wat tytel itlick zyn beneficium besit, ende hoe hy daer an gekomen is, ende sulx alles in een register vorteyckent, in die cantzelei overantworde'.²⁸ Van Stavele en zijn staf zullen deze teksten gekend hebben en er gebruik van hebben gemaakt.

Misschien moeten we aan de controlefunctie ook weer niet te veel waarde hechten. Uit de goede overleveringsstaat van de kanselarijleggers, alsook uit de spaarzame, naderhand toegevoegde marginalia erin valt op te maken dat ze niet vaak uit de kast zijn gehaald en doorgebladerd. Wel vindt men er enkele aante-

26 Van Leeuwen, *Inleiding Beneficialboeken*, 2. De klachten over het niet-resideren en de cumulatie van beneficies waren al oud. Ze zijn al geuit in 1522, 1527 en 1529: *GPCV* II, o.a. pp. 120, 122, 124, 147, 175 en 731-732. Overigens bleek het met deze problemen in vergelijking met andere gewesten enorm mee te vallen. Blijkens de studie van Roemeling was in Friesland nauwelijks sprake van niet-residerende priesters en stapeling van beneficies: Roemeling, *Heiligen en heren*, hoofdstuk 7.

27 Van Leeuwen, *Inleiding Beneficialboeken*, 2-3

28 *GPCV* II, 256; vergelijk *GPCV* II, 73.

keningen en bescheiden in van na 1544 betreffende de *unio* van beneficijs. Zo bijvoorbeeld uit 1564, betreffende Jislum, Lichtaard en Wanswerd, en uit 1571 met betrekking tot Oldetrijne.

Wellicht zijn er nog overzichten gebruikt op grietenijniveau. De grietman behoorde immers op de hoogte te zijn van de keuze van een geestelijke voor een bepaald beneficium. De presentatiebrief moest aan hem ter tekening of bezegeling worden voorgelegd, waarna de kandidaat het placet in Leeuwarden kon gaan ophalen.²⁹ Notities in het Dantumadeelster register betreffende de pastoors van Janum en Sibrandahuis, van wie gezegd wordt dat ze nog geen (verzoekschrift tot een) placetbrief bij de grietman hadden ingeleverd, wijzen erop dat de presentatie- en placetbrief in elkaars verlengde lagen en de behandeling ervan door de grietman een onderdeel van het traject vormde.³⁰ Mogelijk werd daarbij wel een legger van de goederen en inkomsten geraadpleegd.

Weerstand tegen de inventarisatie

Het bevel van de landvoogdes van 25 augustus 1542 werd ten uitvoer gelegd in de ordonnantie van 3 november 1542, die aan alle grietmannen en magistraten werd toegezonden.³¹ De gezagsdragers hebben het plakkaat vrij spoedig gepubliceerd op de plaatsen waarop zulke stukken gewoonlijk bekend gemaakt werden.³² Voor de grietenij Idaarderadeel verwijzen geestelijken uit diverse parochies naar de openbaarmaking in Grou op 10 december 1542. De termijn waarbinnen de gegevens aan de grietmannen moesten zijn overlegd, was daarbij op drie maanden gesteld. Als sanctie hield men aan dat de houders van de beneficijs de waarde van eventueel verzwegen goederen zouden verbeuren.³³ In een aantal grietenijen en steden zijn de pastoors en kerkvoogden daarop meteen met het registreren van de geestelijke goederen aan de slag gegaan. Eind maart 1543 waren zodoende al verschillende registers op de Kanselarij te Leeuwarden bezorgd, onder meer van de steden Franeker en Hindeloopen en van de grietenijen Achtkarspelen, Hennaarderadeel en Idaarderadeel. In andere gemeenten en plaatsen wekte het plakkaat echter beroering en aarzelde men om met de inventarisatie te beginnen, in weerwil

29 Roemeling, *Heiligen en heren*, hoofdstuk 4.

30 Oostergo, p. 383.

31 Voor de volledige tekst, zie hierna bijlage 2.

32 Zo schrijft de grietman van Smallingerland het in zijn begeleidende tekst; '... zoo hebbe ick tselve placcaet eerst alomme inder grietenie van Smallingerlandt ter plaetsen daer men gewoontlicken is publicatie te doene, gepubliceert ende doen publiceeren ende vercundigen'.

33 'by peyne van den waerde van den goeden, die zy versweghen zullen hebben, uuyt hoeren eygen buydel tot onsen proffyte te verbeuren': bijlage 2. Degene die verzwegen goederen aanbracht, kon daarbij rekenen op een premie van een tiende van de waarde.

van de sanctie. Woltjer meent dat dit het gevolg was van een misverstand voortkomend uit een meningsverschil tussen het Hof en de Staten over de formaliteiten die nodig waren voor de verkoop van kerkgoederen.³⁴ Bepaalde contracten zouden ongeldig worden verklaard, en nu beval het plakkaat zonder meer de teruggave van alle goederen die vroeger een kerkelijke bestemming hadden gehad zonder dat een uitzondering zou worden gemaakt voor de wettig gekochte. Volgens Woltjer waren vele betrokkenen bang dat ze ook wettig verkregen goed moesten afstaan.

Er zijn nog twee andere redenen te bedenken waarom men zich tegen de registratie van de geestelijke goederen verzette. De eerste is dat sommigen het project beschouwden als een aanloop tot een algemene heffing op de geestelijke goederen zoals de regentes die aan de Zuidelijke Nederlanden wilde opleggen. Want - zo was de redenering -, wat zou anders de reden kunnen zijn om naar de waarde van de goederen te vragen? De tweede is dat men vreesde dat de nauwkeurige opgave van de waarde van verschillende landerijen, die ook in het Register van de Aanbreng van 1511 al waren getaxeerd, de regering de prijsvermeerdering in het algemeen duidelijk onder het oog zou brengen. En dat zou, als die verschillen geconstateerd zouden worden, een extra prikkel voor de regering zijn om tot een herziening van de grondslag van de zogenoemde jaartax te komen.³⁵

Eén van de grietenijen waarin onrust ontstond na de publicatie van het plakkaat was Dantumadeel, waar de bekende eigengereide edelman Syds Tjaarda van 1517 tot 1538 grietman was geweest.³⁶ Representanten van acht Dantumadeelster dorpen besloten een vergadering van grietmannen en volmachten van Oostergo in Dokkum samen te roepen.³⁷ Deze kwamen ook daadwerkelijk bijeen en verzochten op 6 januari 1543 aan stadhouder en Hof om een landdag uit te schrijven waarop het plakkaat en andere kwesties besproken konden worden. Elf dagen later werd een soortgelijk verzoek ingediend door een vergadering van priesters en kerkvoogden uit Wymbritseradeel, georganiseerd door grietman Frans Roorda.³⁸ Het Hof wees beide verzoeken echter af en vaardigde een verbod uit om nog verdere vergaderingen over het plakkaat te houden. Wie bezwaren had moest ze maar rechtstreeks aan het Hof voorleggen.³⁹

Het duurde echter niet lang of het Hof liet toch een landdag bijeenroepen.⁴⁰ Vanwege hoge kosten als gevolg van de oorlogvoering was de centrale regering

34 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 30.

35 Theissen, *Centraal gezag*, 480-482, *GPCV* III, 10.

36 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 30-31. Meester Syds overleed op 13 december 1546; het is overigens niet bekend of hij een rol heeft gespeeld in het verzet tegen de registratie.

37 *GPCV* III, 1.

38 *Ibidem*, 2.

39 *Ibidem*, 3-4.

40 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 31-32.

op zoek naar nieuwe middelen. Ze hoopte die te verkrijgen door in alle gewesten een belasting van één procent op de uitvoer te heffen. Uiteraard stuurde ze het plakkaat waarin de maatregel werd vastgelegd en beschreven ook ter afkondiging aan het Hof te Leeuwarden. Maar het Hof achtte het niet geraden dit zonder toestemming van de Staten af te kondigen. Dat zou immers in strijd zijn met het traktaat van 1524. De landvoogdes ging daarmee akkoord, zodat erop 11 april 1543 een landdag kon worden gehouden, waarop behalve de heffing van de honderdste penning ook het plakkaat op de geestelijke goederen en de weigering van het Hof om hierover een Statenvergadering bijeen te roepen ter sprake kwamen. Wat de laatste twee kwesties betreft, kwam daaruit naar voren dat volgens het Hof niet aan de verlangens van de Staten kon worden voldaan. De Staten besloten daarop een gezantschap naar Maria van Hongarije te sturen met onder meer Syds Tjaarda, Sybrandt Roorda en Aesga van Hoxwier. De instructie die hun werd meegegeven, leert dat ze op het punt van de inventarisatie van kerkelijke goederen – daarbuiten moesten ze nog over tal van andere zaken ‘doleanties’ (bezwaren) aanbrengen – vooral bezwaar moesten aantekenen tegen het registreren van de waarde der goederen.⁴¹ Zo’n waardebepaling zou volgens de Staten weinig zin hebben omdat de opbrengst jaarlijks wisselde ‘... als men t selve in enige quartieren van Vrieslandt, ende bezunderlinge in de Sevenwolden, nu iegenwoerdige jaer wel mach sien; soe men nu voer een pondtemate landts daer men tvorlede jaer een carolus gulden ter huyre voer gaff, nauwelycke een schelling zal moegen cryghen, ende dat vermits ‘t verledene natte jaer ende die sterfte van den beesten’. Wie een beetje ingevoerd is in de economische geschiedenis van Friesland in de zestiende eeuw, ziet dat dit een gelegenheidsargument is. De opbrengsten van de geestelijke goederen waren door de algemene prijsstijging, de afwezigheid van oorlog en de gunstige economische ontwikkelingen sinds 1511 over de hele linie meer dan verdubbeld in Friesland.⁴² Juist de gegevens uit de Beneficialboeken over de waarde van de landerijen laten daarover geen twijfel bestaan. Een ongunstig jaar kon voor moeilijkheden zorgen maar doorbrak niet de conjunctuur. Dat zal men ook in kringen van de landvoogdes in Brussel hebben geweten. Er werd dan ook niet toegegeven aan het bezwaar tegen het registratieplan.⁴³ Wel kon bij deze gelegenheid het misverstand over restitutie van de verkochte geestelijke goederen uit de weg worden geruimd.

41 Bijlage 3.

42 Merijn Knibbe, *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied, 1505-1830* (Wageningen 2006) 89-90.

43 Zie de afwijzende beschikking van 28 mei 1543: bijlage 4.

Uitvoering

Ondertussen was de inventarisatie van de geestelijke goederen min of meer stilgevallen. Afgaande op de parochies en fondsen waarvoor in de Beneficiaalboeken is aangetekend wanneer de registratie werd gerealiseerd, kunnen we concluderen dat er na maart 1543 weinig activiteit meer is ontplooid. Voor Jorwerd, waarvan de registers op 2 april in handen van de grietman zijn overgegeven, wordt verwezen naar het ‘delay van den Hove gegunt’. Kennelijk had men daar uitstel gekregen. Er is verder bij aangetekend dat de indienaars zich het recht voorbehielden ‘... om nyet nyeuws te doen zonder die andere Staeten van die Landen, ende by communicatie op den Landtsdach’: een voorbehoud dus ten aanzien van de waarde van de registratie. Veel andere geestelijken, kerkvoogden en grietmannen wilden de uitkomst van het landdagberaad en het resultaat van het gezantschap afwachten.

Er kwam weer schot in het project toen de stadhouder op 1 november 1543 de verantwoordelijke gezagsdragers liet weten dat onverkort aan de registratie moest worden vastgehouden, volgens het plakkaat van 3 november 1542.⁴⁴ Dit onder verwijzing naar de afwijzende beschikking van de landvoogdes op de bezwaren van het gezantschap. Als uiterste inleverdatum gaf hij daarbij nieuwjaarsdag 1544 op. Deze actie sorteerde effect, want in de maanden november en december kwamen er inventarisaties binnen van tal van grietenijen en steden. In veel gevallen werd pas eind december aan het verzoek van de stadhouder gehoor gegeven, zoals bijvoorbeeld door de steden Harlingen en IJlst en de grietenijen Dantumadeel, Westdongeradeel en Wonseradeel. Overigens kwam het voor dat van één-en-dezelfde grietenij verschillende parochies – of van één parochie verschillende fondsen – al lang hun registers al bij de grietman hadden ingeleverd voordat de rest binnenkwam en het geheel naar Leeuwarden kon worden gebracht. Voor Dantumadeel bijvoorbeeld staan de registraties van de pastoriegoederen van Murmerwoude en Veenwouden gedagtekend op respectievelijk 6 en 10 april 1543, terwijl het dateerbare materiaal van de andere dorpen eerst op eind december gesigneerd is.

Een enkele bestuurder werd bij de inventarisatie geconfronteerd met bezwaren van ingezetenen die meenden onheus van usurpatie van geestelijk goed beschuldigd te zijn. Zo meldt grietman Johan Heerma van Wonseradeel aan het slot van zijn op 30 december 1543 geregistreerde register dat diverse personen hem kenbaar hadden gemaakt dat ze wisten dat de pastoors en priesters in hun registers opgave hadden gedaan van landen en renten waarover kwestie was en waar die geestelijken ‘gheene possessie’ van hadden; deze personen hadden hem, Johan

44 Bijlage 6.

Heerma, gevraagd hierbij een algemeen protest aan te tekenen, met als strekking dat aan dit register dat 'tot huere achterdeele' strekt, geen geloof mocht worden gegeven.⁴⁵

In bijgaande kaart is met grijze kleur aangegeven van welke steden en grietenijen er geen registers zijn overgeleverd. Het betreft de grietenijen Franekeradeel, het Bildt, Engwirden, Gaasterland en Schoterland, en de steden Dokkum, Sloten, Workum en Staveren. Evenmin beschikken we over de gegevens van de dorpen Appelscha, Augsbuurt, Burum, Elahuizen, Giekerk, Greonterp, Haskerdijken, Hiaure, Hemelum, Hogebeintum, Luxwoude, Nes (Ut.), Oenkerk, Oudkerk, Scharl, Warns, Wetsens en Zwaagwesteinde. Het valt niet uit te sluiten dat voor deze gemeenten en dorpen ooit wel registers ingeleverd zijn, die zijn zoekgeraakt. Dat moeten dan stukken zijn geweest die wel bij de grietman bezorgd waren maar nooit de Kanselarij hebben bereikt. Want alles wat daar bezorgd werd is ook in de registers van het Hof opgenomen. In het tweede afschrift van de Beneficiaalboeken dat in het midden van de negentiende eeuw in het provinciaal archief werd bewaard maar nu onvindbaar is, ontbraken namelijk volgens Van Leeuwen dezelfde plaatsen en gemeenten als in het exemplaar van het Hof waarop onze uitgave is gebaseerd, wat tot de conclusie leidt dat van die gemeenten en plaatsen ook geen materiaal voorhanden was op het moment dat het afschrift werd vervaardigd. In 1564 waren in elk geval nog niet alle Friese dorpen beschreven, want toen hebben op aandringen van het Hof de kerkvoogden en geestelijken van Sijbrandaburen in Rauwerderhem en de Ferwerderadeelster dorpen Lichtaard, Jislum en Wanswerd alsnog hun aanbreng in Leeuwarden bezorgd.⁴⁶ Het is niet bekend of het rappel van het Hof van 1564 alleen aan de vier genoemde dorpen is gestuurd.

Echt waarschijnlijk is dit niet omdat het plaatsen in twee verschillende grietenijen betreft. Misschien zijn ook alle andere dorpen aangeschreven waarvan nog geen documentatie voorhanden was. Wellicht ook heeft toen geen rechter, kerkvoogd of geestelijke van die dorpen zich geroepen gevoeld alsnog de gevraagde gegevens te verzamelen. Als men zich twintig jaar tevoren aan de registratieplicht

45 Beneficiaalboek Westergo, p. 625-626. De opmerkingen in kwestie lijken te zijn geventileerd door enkele inwoners van Idskenhuizen.

46 Respectievelijk op 9 april en op 10, 12 en 18 mei 1564: Van Leeuwen, *Inleiding Beneficiaalboeken*, 5. De dorpen in kwestie zijn om deze reden ook achter in (de Hofregisters van) het Beneficiaalboek van Oostergo opgenomen.

had kunnen onttrekken,⁴⁷ dan leek er geen noodzaak te zijn daar nu wel serieus werk van te maken. Kortom - onder het voorbehoud dat er enkele registers op grietenijniveau zijn blijven ‘hangen’ en daar verloren geraakt zijn – moet toch aangenomen worden dat voor de meeste grietenijen, steden en dorpen waarvoor we geen beneficiale inventarisaties hebben, nooit van die registers opgemaakt en ingeleverd zijn.

Beschrijving van de bron

De teksten waarover we beschikken en die ook door Van Leeuwen en anderen gebruikt werden, zijn kopieën. Ze kunnen afgeschreven zijn van de oorspronkelijke registers zoals die door de grietenij-schrijvers samengesteld en door hen of hun grietmannen in Leeuwarden bezorgd zijn. Het kunnen echter ook *copiae copiarum* zijn:

47 Zoals heer Joutta, pastoor van Suawoude, van wie wordt gemeld dat hij ‘syn incompsten, tot de pastorie behorende, niet [heeft] willen int scrifte geven, hoewel hy visie van den placcate heeft gehadt’: Oostergo, Tietjerksteradeel, p. 198. Het is niet bekend of hij daarvoor op het matje is geroepen. De gegevens van de Suawoudster pastorie zijn ook naderhand in elk geval niet opgedoken.

afschriften van afschriften dus. We komen verderop nog terug op de wijze waarop de diverse inventarisaties tot stand zijn gekomen. Globaal kunnen we daarin een paar fasen of trajecten onderscheiden. De eerste is dat voor ieder beneficium en ieder fonds een overzicht moest worden samengesteld door de geestelijke of de voogd(en) of secretaris die er het beheer over voerde(n). Deze overzichten konden rechtstreeks bij de grietman worden ingeleverd. Ze werden echter ook wel eerst per parochie samengenomen om vervolgens in één geheel aan de gezagsdrager te worden aangeboden. Er zijn diverse parochies aan te wijzen, van Idaarderadeel bijvoorbeeld, waarvoor de registratie door de pastoor in samenwerking met de kerkvoogden en soms de vicaris en de prebendaris in één geheel is uitgevoerd en beschreven.

Op grietijniveau werden de beneficium- en fondsregisters – voor zover ze apart waren aangedragen – dan per parochie samengevoegd en werden deze parochieoverzichten vervolgens gebundeld. Het zou kunnen zijn dat voor verschillende grietijen alle parochieregisters getranscribeerd en tot één nieuw geheel samengevoegd zijn. Dat lijkt het geval voor Haskerland, Lemsterland en andere gemeenten waarvan in onze afschriften geen ondertekening door geestelijken en/of kerkvoogden is geregistreerd. In dat geval zou er tussen de overgeleverde registratie van het Hof en de originele opgaven nog een afschriftversie zijn geweest. Mogelijk heeft de grietij de originele opgaven dan zelf voor eigen controledoeleinden gehouden.

Enmaal op de Kanselarij zullen de ingeleverde overzichten per kwartier (Oostergo, Westergo en Zevenwouden) bij elkaar zijn gebracht. Zij werden vervolgens door klerken in een min of meer uniform pakket afgeschreven om daarmee een moedercorpus voorhanden te hebben. Dat was voorgeschreven. Het plakkaat van 3 november 1542 verordonneert immers met zoveel woorden dat het Hof ‘... dair aff [moest] doen houden goet reghister, omme bewaert te worden metten anderen registeren van der cancelrien aldaer, tot ewiger memorien’.⁴⁸

De oorspronkelijke registers – hetzij de ondertekende fonds- of parochie-inventarisaties, hetzij de eerste deelsafschriften – die via de grietmannen bij het Hof bezorgd waren, zijn helaas niet bewaard gebleven. Mogelijk zijn ze na het vervaardigen van de transcripties voor controlegebruik opgeborgen en later vernietigd. Van Leeuwen meende dat ze overgebracht zijn naar de Rekenkamer in Den Haag, evenals dat gebeurd is met de zogenoemde *Registers van de Aanbrengh* (van 1511).⁴⁹ Dat ligt echter niet in de rede, omdat de registratie van de geestelijke goederen – anders dan die van de Aanbrenghregisters – niet in de eerste plaats een fiscaal doel dienden. Er is verder niets over bekend, maar het is niet ondenkbaar dat sommige grietijen de door hen naar Leeuwarden gestuurde originelen na transcriptie weer teruggekregen hebben.

48 Bijlage 2.

49 Van Leeuwen, *Inleiding Beneficiaalboeken*, 5.

Naast de Hofafschriften die wij in navolging van Van Leeuwen voor onze editie hebben gebruikt, heeft er zoals gezegd nog een andere serie kopieën bestaan. Deze wordt kort door Van Leeuwen in zijn inleiding beschreven. Het werk bevond zich in 1850 nog in het provinciaal archief en bestond uit zes delen in folio, in één doorlopende hand geschreven, met als titel: 'het authentiek Afschrift der beneficiaalboeken in het Archief der Provincie'.⁵⁰ De waarmerking stond op naam van Hobbe Baerdts, die van 1585 tot 1591 griffier van het Hof was. Het stamde daarom waarschijnlijk uit 1585 of 1586. Van Leeuwen gist dat dit afschrift is gemaakt voor Gedeputeerde Staten, omdat dit college in 1580 de administratieve functies van het Hof in deze tijd heeft overgenomen, ook ten aanzien van het toezicht op de geestelijke goederen, en dus ook de beschikking over een handzaam overzicht van die goederen moest hebben.⁵¹ Herbell, de redacteur van de delen III, V en VI van het *Charterboek*, heeft dit authentieke afschrift nooit onder ogen gehad, getuige de noot waarin gemeld wordt dat het exemplaar van de Beneficiaalboeken op de Griffie van het Hof het enige was.⁵² We moeten aannemen dat het afschrift van Baerdts, waarop de hierna nog verder te noemen Montanus de Haan Hettema zich baseerde om allerlei lezingen van Van Leeuwen te bekritisieren, na 1850 verloren is gegaan. Ondanks alle mogelijke naspeuringen van de medewerkers van Tresoar en van ons om het terug te vinden, is het (nog) niet boven water gekomen.

Blijft de vraag wanneer het handschrift van het Hof tot stand is gekomen en of we het inderdaad als het eerste en dus voornaamste afschrift van de oorspronkelijke registers mogen beschouwen. Het handschrift wordt bewaard bij Tresoar, in het archief van het Hof van Friesland.⁵³ Het bestaat uit drie folioboekdelen voor elk van de kwartieren Oostergo, Westergo en Zevenwouden, inclusief de steden. Ieder deel is samengesteld uit verschillende cahiers, voor iedere grietenij of stad afzonderlijk. Ze omvatten een ongelijk aantal bladzijden: Oostergo telt 1152 bladzijden (waarvan 85 onbeschreven), Westergo heeft er 1328 (waarvan 237 blanco), terwijl Zevenwouden in totaal 446 bladzijden (waarvan 37 blanco) omvat. De drie boeken verkeren in goede staat, met uitzondering van het deel van Oostergo. Daarvan is het eerste blad beschadigd.

Het geheel ontbeert een duidelijke datering en een samenvattende titel. Het formaat van het papier is ca. 20 cm. breed en ruim 30 cm. hoog. Het papier bevat verschillende watermerken, waarvan er een drietal nog duidelijk te herkennen is.

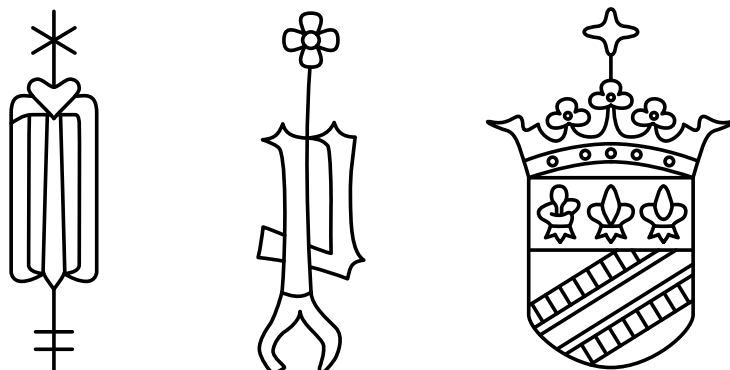
50 Het is niet bekend of deze titel contemporain is of pas later aan het registerpakket is gegeven.

51 Ibidem, 7-8.

52 *GPCV* II, 869, noot a.

53 Tresoar, toegang 14, nr. 86 Oostergo, nr. 87 Westergo, nr. 88 Zevenwouden.

Het vaakst (29 keer) kwam het watermerk aan de linkerkzijde voor:⁵⁴

Het middelste watermerk⁵⁵ troffen we in totaal 19 keer aan, terwijl het rechter watermerk⁵⁶ slechts acht keer voorkwam en dan alleen in het boekdeel van Westergo. De datering van deze watermerken komt globaal overeen met wat we zouden verwachten aan te treffen voor papier waarop kort na het begin van 1544 registers zijn getranscribeerd. Veel meer valt er echter niet over te zeggen. Voor een meer precieze inperking qua tijd zijn andere aanwijzingen uit de handschriften zelf te halen.

De *datum postquam* wordt geleverd door een aantekening van 7 februari 1544, gemaakt bij het register van Ter Idsard: ‘Overgebracht by heer Wycher Jacopsz nu pastoir in der Ydsert, VIIe febr. XLIIII, seggende daertoe alst te hebbene van den vicaris ende gemeente, beduchtende dat het in den principalen aenbrenck van den geestelycken goeden vergeten was, ende seght, daer gheen priester op te wesen om der cleynicheyt wille’. De *datum antequem* betreft 27 januari 1547. Het geldt een aan het slot van de inventarisatie van Twijzel toegevoegde akte van die datum over de opbrengst van de prebende ter plaatse. Deze is door een andere hand geschreven dan de registertekst en moet dus later in het Hofexemplaar ingeschreven zijn. Dat geldt trouwens ook voor nog twee andere akten uit 1547 (van respectievelijk 25 april en 3 mei) met betrekking tot de eventuele samenvoeging

54 Het betreft DE-HAUMB HAUM 105 en 112, respectievelijk gedateerd 1508 en 1514, Lucas van Leyden. Bron: Watermark database, Dutch University Institute for Art History, Florence.

55 Het betreft hier DE-KKDD-C822 en C823, gedateerd 1540-1550, Aertgen van Leyden. Bron: Watermark database, Dutch University Institute for Art History, Florence. Zie ook Piccard, die het op 1544 dateert!

56 Te identificeren als DE-KKDD-C7771, gedateerd 1550, ‘unknown Leiden’: Watermark database, Dutch University Institute for Art History, Florence.

van twee kleine prebenden; aantekeningen die aangetroffen worden in het register van Koudum, en die eveneens later in een andere hand aan het register zijn toegevoegd. Het Hofexemplaar kan dus niet anders dan tussen 7 februari 1544 en 28 januari 1547 zijn vervaardigd. Wij vermoeden dat het eerder in 1544 nog is samengesteld dan in 1546. Zekerheid daarover valt echter niet te krijgen.

De taal waarin de oorspronkelijke teksten gesteld zijn, is het Nederlands. Wel komen er regelmatige Friestalige woorden en fragmenten in voor, met name in de gegevens van de grietenijen Doniawerstal en Ferwerderadeel, hetgeen ook reeds door Sipma,⁵⁷ Gerbenzon⁵⁸ en Vries⁵⁹ is vastgesteld. Vries schrijft dat het niet mogelijk is om uit te maken of de geestelijken die deze opgaven hebben ingeleverd, niet wisten dat van hen een opgave in het Nederlands werd verwacht of dat zij moeite hadden met het schrijven van deze taal. De pastoor van Bozum, mr. Edo Walckama, die zijn kerkrekeningboek consequent in het Fries bijhield,⁶⁰ heeft zijn registratie voor het Beneficialboek probleemloos in het Nederlands gesteld. Als een priester al moeite zou hebben gehad met de beheersing van die taal, kon hij altijd wel iemand uit de omgeving inschakelen om zijn tekst bij te werken. Zo had de pastoor van Broek, heer Sythia, die zijn landerijen beschreef als ‘... Noch V pondemaeten yn die Lyttye Scer, die westereynd op die Gerswey’, makkelijk een beroep kunnen doen op zijn (toch ook wel Friese) vicaris Murck Wibe zoon, die dichtbijgelegen stukken land benoemde als ‘II pondemaeten in die Groote Scher, de oestzijde eyndet an de Graswech’.⁶¹ Vermoedelijk heeft hij helemaal niet bij zijn taalkeuze stilgestaan. Zoals ook de pastoor van Westergeest, heer Wilhem, die mogelijk een koorheer was van de premonstratenzer Bonifatiusabdij van Dokkum,⁶² er niet over zal hebben nagedacht dat zijn taal enigszins oostelijk gekleurd was.⁶³

De boeken zijn afgeschreven in vier verschillende handen van omstreeks het midden van de zestiende eeuw, met een paar aanvullingen uit later tijd. Of deze kopiisten c.q. klerken van het Hof ook verantwoordelijk zijn geweest voor de volg-

57 Sipma, *Oud-Friesche oorkonden* II (‘s-Gravenhage, 1933), nr. 211, p. 226-232.

58 *Estrikken. Rige lytse teksten en stúdzjes* 42 (1967) 142-147.

59 O. Vries, “*Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal*”. *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)* (Leeuwarden 1993), 151-152.

60 Zie verderop noot 78.

61 Zevenwouden, p. 925 en 917.

62 Het patronaatsrecht van de kerk van Westergeest behoorde aan de abt van Dokkum, met als gevolg dat de pastoor vaak een premonstratenzer koorheer van de Bonifatiusabdij was. Heer Wilhem kan ook kloosterling zijn geweest, al is dat niet geheel zeker, want de pastorie werd ook wel eens door een seculier bediend. Zie Roemeling, *Heiligen en heren*, bijlage 1 s.v. Westergeest.

63 Hij beklagt zich erover dat de abt een sate land van de pastorie heeft weggenomen zodat ‘... ych den cast neyt crigen mach, so do ych myn beclack ende begeyr, dat gij frome heren my behulpelick wylt wesen ende helpen my, dat ych weder crigen mach dat geijn, dat hervormals dor to heijft’: Oostergo, p. 442.

orde van de grietenijen binnen de kwartieren en voor de dorpen binnen de grietenijen is niet bekend. We vermoeden van wel. Binnen de kwartieren hebben de grietenijen een zekere geografische volgorde gekregen. Die lijkt niet willekeurig te zijn aangebracht, maar zij is niet overgenomen van bestaande registers zoals het Register van de Aanbreng van 1511. Waar in het Aanbrengregister van Oostergo een ronde met de klok mee wordt aangehouden, te beginnen in Leeuwarden, heeft het Beneficaalboekpakket van hetzelfde kwartier een andere ommeegang. Na Leeuwarden wordt daarin eerst een uitstap naar het oosten (Tietjerksteradeel) en zuidwesten (Idaarderadeel en Rauwerderhem) gemaakt. Vervolgens wordt logischerwijs de sprong gemaakt naar het noordoosten, naar Ferwerderadeel, waarna de rondgang doorgaat om via Dantumadeel en Achtkarspelen, zigzag terug over Kollumerland, te eindigen in Smallingerland. Westergo heeft wel vanaf het begin een logische volgorde met de zon mee, te beginnen bij Wonseradeel en dan omgaande langs vier van de noordelijke Vijf Delen. Via Wymbritseradeel komt men ten slotte uit in het zuidwesten bij Hemelumer Oldeferd en Noordwolde. Voor Zevenwouden, dat drie belangrijke grietenijen mist, is daarentegen weer een zigzagkoers aangehouden, die westelijk begint in Doniawerstal, in Ooststellingwerf uitkomt, maar daar omdraait en pas in Weststellingwerf eindigt.

Zevenwouden		Oostergo		Westergo		Steden	
Doniawerstal	13	Leeuwarderadeel	14	Wonseradeel	27	Leeuwarden	
tingeradeel	6	Tietjerksteradeel	11	Barradeel	7	Franeker	
Haskerland	5	Idaarderadeel	8	Menaldumadeel	12	Harlingen	
Lemsterland	5	Rauwerderhem	5	Baarderadeel	15	Sneek	
Ooststellingwerf	9	Ferwerderadeel	7	Hennaarderadeel	12	Bolsward	
Weststellingwerf	21	Westdongeradeel	12	Wymbritseradeel	28	IJlst	
		Oostdongeradeel	12	Hem. Oldeferd	5	Hindeloopen	
		Dantumadeel	11				
		Achtkarspelen	6				
		Kollumerland	5				
		Smallingerland	7				
Totaal	59		98		106		7

Overzicht van de geregistreerde dorpen, steden en grietenijen met hun volgorde ⁶⁴

Wat de volgorde van de dorpen binnen de grietenijen betreft, kunnen we vaststellen dat die zeer gevarieerd is. Leeuwarderadeel biedt een strakke geografische aan-

64 N.B., Leeuwarden gaat vooraf aan Oostergo, de steden van Westergo gaan vooraf aan de grietenijen in dat kwartier.

pak van zuid naar noord, te beginnen met Wirdum en eindigend met Hijum. De meeste andere gemeenten van Oostergo hebben een rondgang met de zon mee. In Rauwerderhem springt de registratie echter heen en weer, van het noordelijke Rauwerd naar Deersum in het zuidwesten en dan terug naar Irnsum in het noordoosten. Dat zal geen gevolg zijn van verschillen qua inlevertijd voor de registers van de diverse dorpen. De vroeg in Leeuwarden bezorgde inventarisaties van de Dantumadeelster parochies Murmerwoude en Veenwouden blijken keurig tussen de andere, later bezorgde teksten over de oost-west gerangschikte parochies te zijn ingevoegd. Voor de meeste grietenijen van Westergo is de ommevang over de dorpen betrekkelijk willekeurig. Zo bijvoorbeeld in Hennaarderadeel, waar halverwege van het noordelijk gelegen (Wradske-) Bajum een grote sprong gemaakt wordt naar het zuidelijke Itens, en waar van het centrale Edens westelijk doorgestoken wordt naar Waaxens. Zelfs in het uitvoerige register van Wymbritseradeel, waarop de energieke grietman Frans Roorda zijn stempel lijkt te hebben gedrukt, is op sommige punten in de route sprake van een vreemde zigzagbeweging, met sprongen van Abbega via Sandfirden naar Westhem. Hetzelfde geldt voor diverse grietenijen van Zevenwouden, onder meer voor Lemsterland en Ooststellingwerf.

De klerken hebben hun best gedaan alle dossiers per dorp en per grietenij zo goed mogelijk bij elkaar te brengen. In twee gevallen is daarbij iets verkeerd is gegaan. Het eerste betreft Lichtaard, waarvan het patroonsgoed per ongeluk onder de parochie Blija terecht is gekomen. Dat zal gebeurd zijn omdat voor Blija wel de pastorie- maar niet de patroonsgoederen waren ingeleverd – of althans op dat moment niet voorhanden waren – en het leek alsof de Lichtaarder kerkengoederen die van Blija waren omdat een deel ervan onder Blija lag. Dat de opgave, door pastoor Lyuwe Jelles alias Leo Jellonis, wel degelijk op Lichtaard van toepassing is,⁶⁵ blijkt daaruit dat we heer Lyuwe alleen als pastoor van Lichtaard kennen⁶⁶ en dat in de documentatie van de patroon verwezen wordt naar een kwestie met Johan toe Bannerhuis en zijn broers, belangrijke pachters en grondbezitters onder Lichtaard. Voor Lichtaard is overigens de (nieuwe) inventarisatie van zowel het patroonsgoed⁶⁷ als het pastoorsgoed eerst ruim twintig jaar later ingeleverd. Kennelijk ontbrak van het in 1544 wel ingeleverde dossier van de Lichtaarder

65 Vreemd genoeg niet opgemerkt door P. Gerbenzon, 'Leo Jellus' opgave van de patroonslanden van Blija', in: 'Friese brieven uit de vijftiende en zestiende eeuw', *Estrikken. Rige lytse teksten en stúdzjes* 42 (1967) 142-147, 142.

66 *RvdA* I, 104 (1511), en *OFO* IV, nr. 92 (1540). Met dank aan drs. O.D.J. Roemeling.

67 Een snelle vergelijking tussen de (beknopte, Friestalige) opgave van Lyuwe Jelles uit 1543 en die van kerkvoogd Jacob Gerbrandt zoon van 1564 (uitvoerig en Nederlandstalig) bevestigt dat ze in globaal hetzelfde patroonsgoed betreffen (zie bijv. de beschrijving van de complexen op de Noordmaden en de 15 einzen langs de Blijera meer). Er zijn niettemin ook verschillen aan te wijzen die nader onderzoek vragen.

kerkfabriek een duidelijk opschrift en konden de afschrijvers alleen afgaan op de inhoud om de tekst bij Blija in te delen, waarvoor de patroonsgoederen nu juist ontbraken of zoekgeraakt waren. De tweede ‘vergissing’⁶⁸ heeft betrekking op het patroonsgoed van de rijke Sint-Maartenskerk van Bolsward, waarvan een deel onder Witmarsum lag. Dat is door een ijverige klerk op basis van het eerste deel van de tekst abusievelijk toegedeeld aan de patroon van Witmarsum. Het had in het dossier van Bolsward opgenomen moeten worden, ook al omdat de toelichting: ‘Hiernae volgen die landen ende renten, den kercke toe Oldehoeff binnen Bolswerdt toecommende’ weinig aan duidelijkheid te wensen overlaat.

Al met al gaat het om slechts twee missers, wat niet veel lijkt voor een zo omvangrijk project als dit, dat beoogde zo’n 360 parochies te dekken (waarvan er dan uiteindelijk 270 overgeleverd zijn). Het lijkt ons eerder een aanwijzing dat er betrekkelijk zorgvuldig is gewerkt op de Kanselarij dan een teken van slordigheid.

Editiegeschiedenis

Zoals gezegd, was het oorspronkelijk de bedoeling dat de Beneficiaalboeken in het derde deel van het *Groot Placaat- en Charterboek* (1778) van Schwartzenberg gepubliceerd zouden worden. Ze zouden dan in het deel na de oorkonden, lopende over het jaar 1544, worden opgenomen, te beginnen op pagina 59. De vellen met de Kwartieren Oostergo en Westergo waren al gedrukt toen Gedeputeerde Staten van Friesland plotseling besloten de teksten toch maar niet openbaar te maken. Een duidelijke reden werd niet gegeven. Volgens de goed ingelichte Wopke Eekhoff achtten Gedeputeerde Staten het echter niet verstandig om juist toen de Staten in 1776 katholieken toestemming hadden gegeven om op naam van kerken, geestelijken en armeninstellingen weer vaste goederen te bezitten en aan te nemen, inzicht te geven in alle bezittingen die vóór de Hervorming aan de toen dus nog katholieke kerken hadden behoord: ‘De mij medegedeelde gissing komt mij niet ongegrond voor, dat op dit besluit van invloed is geweest de staatsresolutie van 16 Maart 1776, waarbij den Katholijken in deze provincie, onder anderen, voor ‘t eerst werd toegestaan, op naam van kerken, geestelijken en armen vaste goederen te bezitten, te erven en aan te nemen.’⁶⁹

Pas in de negentiende eeuw, in 1850, zijn de volledige Beneficiaalboeken in druk uitgebracht in opdracht van het Provinciaal Bestuur van Friesland. De editie werd verzorgd door Jacob van Leeuwen (1787-1857), griffier, archivaris van de provincie en lid van het Friesch Genootschap. Hij had tevoren enige bekendheid verworven en waardering gekregen met een boek over de overstromingen van

68 Met dank aan drs. Y. Brouwers die ons hier op attendeerde.

69 Eekhoff, ‘Zamenstelling Groot Plakkaat- en Charterboek van Friesland’, noot 12, p. 334.

1825.⁷⁰ In 1857 verscheen het door hem samengestelde *Alphabetisch register of Algemeen Repertorium op het Groot Plakkaat- en Charterboek van Friesland*. Het initiatief voor het alsnog uitgeven van de Beneficiaalboeken is overigens van Van Leeuwen zelf uitgegaan. Bij het ordenen van het Provinciaal Archief was hij op de drukvellen van de Beneficiaalboeken van Oostergo gestuit. Hij zag meteen de waarde en vroeg toen toestemming en financiële steun van Gedeputeerde Staten van Friesland om deze vellen te gebruiken voor de publicatie van de Beneficiaalboeken en ze te completeren met het nog ontbrekende Zevenwouden. In 1847 kreeg hij fiat voor dit plan. Daarop heeft hij eerst de registers van Zevenwouden in het derde deel van het handschrift van het Hof nauwkeurig vergeleken met het afschrift van Hobbe Baerdts in het Provinciaal Archief om er vervolgens een transcriptie van te vervaardigen. Zodoende waren dan de Beneficiaalboeken qua editie gecompliceerd. Nadat hij een inleiding met bijlagen had geschreven en een lijst van verbeteringen en aanvullingen op de reeds gedrukte delen van Oostergo en Westergo had samengesteld, verscheen het geheel dus in 1850 in druk bij Suringer in Leeuwarden.

Direct na de publicatie ontstond flink wat opschudding over de editie, door toedoen van jhr. mr. Montanus de Haan Hetteema (1796-1873). Hetteema - die in de inleiding nog door Van Leeuwen voor zijn medewerking wordt bedankt - had zelf een transcriptie van de registers van Zevenwouden gemaakt en meende op basis daarvan zware kritiek te kunnen uitoefenen op Van Leeuwen's uitgave. Volgens Hetteema had Van Leeuwen veel te veel fouten ('meer dan 1000') gemaakt. Hij bood zichzelf bij de Staten van Friesland aan als corrector en drong erop aan een lijst met verbeteringen te laten drukken die gratis zou moeten worden toegezonden aan diegenen die de editie van Van Leeuwen hadden aangeschaft.⁷¹

De Staten van Friesland lieten er geen gras over groeien en lieten de zaak onderzoeken. Ondertussen had mr. J.H. Beucker Andreae het voor Van Leeuwen opgenomen en in de *Leeuwarder Courant* een scherpe aanval op Hetteema geplaatst.⁷² Een maand later werd het onpartijdige onderzoek door de Staten middels een resolutie openbaar gemaakt. Daarbij kwam naar boven dat Hetteema bij zijn transcriptie gebruik had gemaakt van het afschrift van Baerdts van Sminia en dus niet van het exemplaar van het Hof. Bovendien werd duidelijk dat Hetteema zelf nogal wat fouten had gemaakt bij het overschrijven Baerdts' tekst. De editie van Van Leeuwen bleek nauwkeurig het Hofexemplaar te volgen waarvan mocht worden aangenomen dat die dichter bij de oorspronkelijke registers stond. Vast-

70 J. van Leeuwen, *Geschiedkundig Tafereel van den Watervloed en de Overstromingen in Friesland* (Leeuwarden 1826).

71 Zie o.a. *Leeuwarder Courant*, 22 oktober 1850.

72 *Leeuwarder Courant*, 19 november 1850.

gesteld werd dat Van Leeuwen juist goed werk had geleverd. Hij werd daarom volledig gerehabiliteerd.⁷³ In eerste instantie had Van Leeuwen zich stil gehouden, maar na de uitspraak van de Staten heeft hij naar aanleiding van deze onverkwalijkelijke affaire de brochure *De uitgave der Beneficiaalboeken van Friesland* gepubliceerd.⁷⁴ Daarin verdedigt hij zich tegen de aantijgingen van Hetteema en legt hij verantwoording af voor zijn handelwijze. Bovendien bevat deze brochure ook de volledige tekst van de resolutie van de Staten van Friesland van 28 november 1850.

Inhoud: registratie van vaste goederen en inkomsten

De registers van de geestelijke goederen volgen een vast stramien. Van elke grietenij worden alle gegevens per dorp gepresenteerd. Per dorp wordt dan eerst een overzicht van de patroons- of kerkgoederen geboden, vervolgens van de pastorie- of pastoorsgoederen, dan van de goederen van de vicarie, van de eventuele prebendegoederen en tenslotte van het kosterijgoed, als dat tenminste in een apart fonds was ondergebracht. Dat men zich strikt aan deze volgorde probeerde te houden blijkt uit een kantlijnnotitie bij de beschrijving van Westernijkerk, waar de regel nu juist niet gevolgd was: ‘Nota dat de patroon, die hier voor hoort te staen, hiernaevolgt.’⁷⁵

De patroons- of kerkgoederen werden gebruikt om het kerkgebouw met inventaris en verlichting te financieren.⁷⁶ Dat ze naar de patroon worden genoemd, is begrijpelijk als men weet dat de patroonheilige beschouwd werd als de virtuele eigenaar van de kerk. De beheerders namens de heilige waren de kerkvoogden, die we daarom in Groningen en Oostfriesland heel toepasselijk ook wel aangeduid vinden als ‘heiligemans’⁷⁷ maar die in Westerlauwers Friesland net als in de rest van het bisdom Utrecht doorgaans kerkmeesters of *advocati ecclesiae* genoemd werden.⁷⁸ Zij staan meestal met naam en toenaam genoteerd onder de

73 Zie hierover ook het artikel van A. Hallema in de *Leeuwarder Courant* van 12 juli 1957.

74 In 1850 verschenen bij Suringar te Leeuwarden onder de volledige titel: *De uitgave der Beneficiaal-boeken van Friesland verdedigd tegen de zoogenaamde kritiek van Jonkheer Mr. M. de Haan Hetteema en Z.H.W. Geb. daartoe betrekkelijk adres aan de Staten van dit gewest.*

75 Oostergo, p. 276.

76 Zie voor een uitvoerig overzicht van alle parochiale kerkelijke fondsen de rechtshistorische dissertatie van L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, 2 dln. (Leeuwarden 1915).

77 Zie bijv. G. Robra, *Das Protokoll-und Rechnungsbuch der Hillighemans und Kerkswaren für die Zeit von 1513-1582* (Aurich 2005); betr. het kerspel Leer.

78 Verg. Kuys, ‘Church wardens’ accounts’, 97, die ‘kerkemagistri’ als oudste attestatie van kerkmeesters in het Nederlandse taalgebied geeft: 1208/1209 in de buurt van Duinkerken.

opgave, soms ook samen met de pastoor, die bij het beheer betrokken kon zijn. Het pastoorsgoed werd door de pastoors zelf geadministreerd. Ook de vicarieren kosterijgoederen werden beheerd door de geestelijken die er inkomsten uit trokken. Zij tekenden er daarom ook voor. Daarnaast worden er ook nog prebenden of andere beneficiën genoemd, die dienden voor het levensonderhoud van priesters die zich bezighielden met het lezen van memoriemissen. Deze fundaties worden in Friesland wel aangeduid als 'vrijlenen': lenen die vrij waren van zielzorg (letterlijk *sine cura* in het Latijn). Ze waren veelal gesticht door families of door broederschappen. De opgave ervan werd meestal verzorgd door de beneficianten maar kwam ook wel eens voor rekening van een der collatoren.

Waar haalde de beheerders en beneficianten van deze fondsen hun informatie vandaan? Tussen de regels door wordt daar op sommige plaatsen wel iets over gezegd. Pastoor Lyuwe Jelles van Lichtaard meldde aan het eind van de patroonsopgave dat hij zijn 'leenslanden' (dus de pastorieopgave) bij master Zyds had ingeleverd voordat het plakkaat tot de beneficiale registratie was uitgevaardigd, met de niet uitgesproken conclusie dat hij die dus niet meer hoefde te geven.⁷⁹ Ook voor veel andere plaatsen en fondsen zullen recente complete registers voorhanden zijn geweest. Voor Anjum, Oostdongeradeel, wordt dat met zoveel woorden gezegd. Daar hoefde men geen extra moeite te doen omdat er in 1537 een uitvoerige registratie van het kerkelijke goederen had plaatsgevonden; het register ervan kon meteen in zijn geheel opnieuw bij de grietman worden bezorgd.⁸⁰

Voor tal van parochies moesten de gegevens uit kerkrekenboeken en oudere overzichten worden overgenomen, om ze vervolgens bij de tijd te brengen. Ten aanzien van de administraties van het patroongoed hebben we nauwelijks vergelijkingsmateriaal voorhanden omdat er slechts drie kerkrekenboeken voor Friesland uit de periode vóór 1600 bewaard gebleven zijn: voor Bozum, Achlum en Tzummarum. Laatstgenoemde twee dateren van na 1543 en leveren dus geen informatie die voor ons van belang is. Anders ligt dat met het (Friestalige)

79 Oostergo, p. 271. Master Zyds zal toch wel mr. Syds Tjaarda geweest zijn, die van 1517-1536 grietman van Dantumadeel was (en niet van Ferwerderadeel waaronder Lichtaard ressorteerde); mogelijk heeft hij de inventarisatie in ontvangst genomen in een andere hoedanigheid, bijvoorbeeld als gedeputeerde van de Staten: O. Vries e.a. (red.), *Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum 1999), nr. 53.

80 Oostergo, p. 292. De registratie werd in de kerk van Anjum gedaan voor Tjaard van Burmania als raadshere van het Hof van Friesland, door de drie kerkvoogden, in het bijzijn en mede ten overstaan van de pastoors, priesters, heerschappen en eigenerfden van het dorp. De reden wordt niet opgegeven, maar vermoedelijk betrof het een verantwoording inzake een conflict tussen de kerkvoogden enerzijds en de geestelijken en grondbezitters anderzijds.

kerkcrenboek van Bozum dat door mr. Edo Walckama of Walikama, pastoor, actief is bijgehouden over de jaren 1515-1553.⁸¹ Heer Edo is ook degene die op 5 augustus 1543, samen met kerkvoogd Broer Liwazoon, de Bozumer kerkenlanden heeft aangebracht. Een nadere vergelijking van de registratie van de ‘renten ende goeden [van] die patroen ende die tiercke to Bosum’ voorin het rekenboek anno 1515 met de opgave van 1543 leert dat de laatste niet rechtstreeks is overgenomen van de eerste, al zijn er uiteraard wel overeenkomsten te ontdekken. Er moet dus voor 1543 recenter materiaal zijn gebruikt. Dat ligt ook voor de hand omdat het beheer van patroonsgoed veel dynamischer was dan dat van de pastorie: het geregeld vertimmeren, bouwen en verfraaien van het kerkgebouw vroeg nu eenmaal vaak om verkoop en verpanding van stukjes land, terwijl het bezit anderzijds weer kon aangroeien dankzij legaten en andere bijdragen van de parochianen. ‘Olde registers’ werden wel geraadpleegd, zoals in Wommels (uit 1470), om de eigenlijke kern van het fonds, de patroonsate, aan te geven.⁸²

Wat de pastoorsgoederen betreft, lijkt het erop dat daarvan ook bijna overal globale lijsten en overzichten voorhanden waren, vaak opgemaakt en geactualiseerd ten behoeve van het aantreden van een nieuwe pastoor. Zie bijvoorbeeld de uit 1497 daterende verklaring van de voormalige pastoor van Tzum, Albartus, dat toen hij als zielenherder van Tzum aantrad, van zijn voorganger meester Jacob een register ontving ‘... fan pachten des leens ende renten des patroens’.⁸³ De pastoor van Menaldum spreekt in 1543 in dit verband van ‘mijn voervaders bouck’.⁸⁴ Mutatis mutandis zullen ook andere geestelijken de beschikking hebben gehad over overzichten van eigendommen en inkomsten die hun bij het begin van hun aanstelling overhandigd waren. Het kon op dit terrein tot problemen leiden als de overdracht niet goed geregeld was. Zo klaagde de pastoor van Akkerwoude in 1543 dat hij niet alle waarden van zijn pastoorsland goed kende omdat hij er nog niet zo lang woonde en zijn voorganger al verhuisd was voordat die hem de waarde had kunnen melden.⁸⁵ De pastoor van Nijland, die meende dat er meer inkomstenbronnen moesten zijn dan waarover hij de beschikking had gekregen, verzuchtte dat hij wel wilde procederen op basis van gegevens uit

81 Het rekenboek werd nog enige tijd na zijn dood, tot ca. 1570, bijgehouden. Over de samenstelling ervan, zie: Ph. Breuker, ‘Mr. Edo Walikama en syn Boazumer tsjerkerekenboek (1515-1553)’, *Us Wurk* 25 (1975) 109-115. De tekst van het Friestalige deel is uitgegeven door P. Sipma in *OFO* III, nr. 39. De rest bleef ongepubliceerd.

82 Westergo, p. 763; verg. Anjum (Oostergo, p. 292).

83 *OFO* I, nr. 430.

84 ‘Dit zijn mijn landen, als ick vinne in mijn voervaders bouck’: Westergo, p. 679. Verg. Jorwerd, waar sprake is van ‘heer Laes register’ (Westergo, p. 749), en Oldetrijne, ‘den olden register’ (voor de pastorie) (Zevenwouden, p. 1006).

85 Oostergo, Dantumadeel, p. 364.

de oude aanbreng van voor zijn tijd (1511), want ‘ick hebbe gheen registeren gevonden; dyt heb ick befraecht’.⁸⁶ De kersverse pastoor van Steggerda, heer Pieter Foppens, ging verder dan het formuleren van zo’n voornemen. Hij voerde op basis van mondelinge getuigenissen van individuele pachters en parochianen tenminste negen kwesties op om te verklaren waarom zijn leen zo weinig opleverde; kwesties waarover hij onenigheid had met de gemeente en waarover hij nog geen opheldering kon bieden omdat hem geen inzicht in de bestaande administratie werd gegund, maar waarvan hij kennelijk wel hoopte dat het Hof hem steun kon bieden in de oplossing ervan.⁸⁷ In diverse grietenijen kon overigens enige controle worden uitgeoefend door er het aanbrengregister van 1511 of 1540 bij te halen.⁸⁸ Andere informatie, voornamelijk over legaten en memorie-inkomsten, moest worden bijeengesprokkeld uit (registers in) missalen,⁸⁹ kalendaria,⁹⁰ *mortilogia* of ‘doodboeken’,⁹¹ en testamenten.⁹² En verder steunden fondsbeheerders bij gelegenheid wel op mondelinge getuigenissen en horen zeggen.

Zoals gezegd, moesten de grootte en waarde van de goederen en renten duidelijk worden aangegeven.⁹³ Wat de details betreft waren er echter geen formele eisen aan de omschrijving gesteld. Het gevolg daarvan was dat veel kerkvoogden

86 Westergo, p. 816.

87 ‘Want alle registeren, olde leggeren by her Reynders tyden geweest, my wordden onthouden’: Zevenwouden, p. 416. Ook de pastoor van Oldelamer klaagt dat hij over bepaalde inkomsten gegevens mist ‘vermits dat ic daer van gheen clær register oft scriften aff vinde vermits dat tregister verduystert is duer tverschueren van meester Lambert voor pastoir, die welke vervaren is int jaer van XL voorleden’ (Zevenwouden, p. 1018).

88 Zo bijvoorbeeld in Jellum (Westergo, p. 758), Oudega (Westergo, p. 841), en Blesdijke; ‘des grietmans register ende ... in Johannes Martens register, stellinck in Finckegae’ (Zevenwouden, p. 1060).

89 Terzool (Oostergo, p. 242), Slappeterp (Westergo, p. 670), Scharnegoutum en Tirns (Westergo, p. 810 en 828), Koudum (Westergo, p. 890), Munnikeburen, Oldelamer en Steggerda (Zevenwouden, p. 1013, 1019, 1021 en 1057), en Makkinga (Zevenwouden, p. 984).

90 Schingen en Slappeterp (Westergo, p. 669-670).

91 Warga (Oostergo, p. 236), Weidum (Westergo, p. 710), Wommels en Winsum (Westergo, p. 765 en 733), en Scharnegoutum (Westergo, p. 808).

92 Boornbergum (Oostergo, p. 486); Oosterwierum: testamenten en codicillen die bewaard worden in het sacramentshuis(je) (Westergo, p. 720).

93 Als de waarde niet werd opgegeven, zoals in het geval van het pastoorsgoed van Idzega (de pastorie was op het moment van de registratie niet bezet), moest dat worden gecorrigeerd: de grietman van Wymbritsteradeel, Frans Roorda, eiste daarom van de kerkvoogden dat ze de aanbreng zouden verbeteren en ‘.. by Sinte Stevensdach naestcoemende weer in mijn handen te brengen’: Westergo, p. 849.

en pastoors volstonden met een lapidaire opsomming van grootte en opbrengst van het corpus als geheel, zoals we die soms ook kennen uit de *Registers van de Aanbreng*. Dat kon per grietenij en per dorp sterk uiteenlopen. Nemen we van de vele voorbeelden de opgaven van Nijemeer en Sint-Nicolaasga in de grietenij Doniawerstal. Waar een Nijemeerster kerkvoogd voor de goederenregistratie van de op dat moment niet bezette pastorie van zijn dorp met slechts vijf regels volstond, heeft de gewetensvolle pastoor van Sint-Nyk enige vellen vol geschreven om alle percelen met hun belendende eigenaars en/of gebruikers vast te leggen.⁹⁴

Inhoud: opgave van wisselende inkomsten voor de zielzorgers

De pastoors en hun assistent-zielzorgers hadden buiten de opbrengsten van hun vaste goederen en renten flink wat jaarlijks wisselende neveninkomsten die samenhangen met de bediening van hun ambt.⁹⁵ Omdat deze volgens de tekst van het plakkaat niet verplicht opgegeven moesten worden, zijn ze ook niet systematisch geregistreerd. Toch worden er voor tal van kerspels, met name in de grietenijen Hemelum Oldeferd, Doniawerstal en de beide Stellingwerwen meer of minder uitvoerige opgaven verstrekt van wat er aan dit soort emolumenten hoorde binnen te komen. Deze zullen soms uit plichtsbesef zijn geboden of uit volledigheid-drang, soms ook om te klagen en te laten merken dat dit deel van de inkomsten en dus ook het inkomen als geheel sterk teruggelopen was. In de diverse leggers wordt er de term *accidentalien* of, meer toepasselijk, *het onwis* gebruikt.⁹⁶

Deze onzekere, want wisselende inkomsten vallen ruwweg in drie categorieën uiteen. Daar waren in de eerste plaats de bijdragen die door de parochianen werden geleverd voor de toediening van de sacramenten. Ze golden oorspronkelijk als vrijwillige gaven maar zijn de loop van de middeleeuwen uitgegroeid tot een verplichting. In kerkrechtelijke termen behoorden ze tot de zogenoemde stoolrechten (*jura stolae*).⁹⁷ Daartoe kunnen om te beginnen de offergelden of oblaties worden gerekend die de communicanten aan het eind van de mis in de collecteschaal op het altaar legden voor de pastoor. Deze offerpenningen golden

94 Zevenwouden, p. 923-924.

95 Vreemd genoeg zijn er weinig teksten overgeleverd over zulke verplichtingen van parochianen ten opzichte van hun zielenherder; dat geldt voor het hele bisdom Utrecht. Zie S. Muller Fzn., 'Een middeleeuwse dorpspastorie', in: idem, *Schetsen uit de Middeleeuwen* (Amsterdam 1900) 262-304, en – voor Drenthe – de lijst van wat de parochianen van Blijdenstein omstreeks 1450 moesten opbrengen: P.J. Blok e.a. ed., *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe II* (Groningen 1899) 426-427.

96 *Accidentalien*: Bolsward (Westergo, p. 545); *het onwis*: Dronrijp (Westergo, p. 659).

97 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 332-332.

als tegemoetkoming in de kosten voor het ontvangen van het Heilig Sacrament en de miswijjn. Omdat de gelovigen tenminste eenmaal per jaar communie moesten doen, met Pasen, vinden we deze bijdragen dan ook enkele keren weergegeven als een gefixeerd Paasoffer, ter hoogte van een blank of een andere kleine munt.⁹⁸ Elders kon deze offergave een flinke omvang hebben.⁹⁹ Op de andere hoogtijden: Pinksteren, Maria Hemelvaart en Kerstmis, zal men ook het nodige in de schaal gelegd hebben.¹⁰⁰ Belangrijker lijken echter in Friesland de bijdragen in *natura* die uit elk erf of huis met haardstede op of ter gelegenheid van deze vier feestdagen, die ook de seizoenen markeerden, aan de pastoor en/of de vicaris moest worden gegeven. Omdat ze meestal uit een groot roggebrood en een stuk boter bestonden, wordt in diverse parochies in dit verband wel van “brood- of boltijden” gesproken. De gewoonten op dit vlak konden echter van parochie tot parochie verschillen.¹⁰¹

Daarnaast mochten de zielenherders kleine bedragen vragen voor het dopen van kinderen, het zegenen van kraamvrouwen bij hun eerste kerkgang na de geboorte, het afkondigen van de drie huwelijksgeboden, het sluiten van het huwelijk zelf, en het toedienen van het Heilig Oliesel.¹⁰² Misschien mag men tot deze categorie ook nog de kleine legaten rekenen die sommige welgestelde Friezen in hun testament voor hun biechtvader bestemden, maar die overigens in de Beneficialboeken niet worden gespecificeerd.¹⁰³

Een tweede categorie vormden de inkomsten uit de memoriecultuur, voor de diverse typen zielmissen (stil of plechtig gezongen, met diverse celebranten) die door de parochiegeestelijken voor de overleden parochianen werden opgedragen. In testamenten worden dit wel de ‘achterdaden’ genoemd. Ze konden de pastoor en de vicaris relatief veel opleveren, in geld maar ook in porties (rogge-)brood en boter. Elke parochie kende haar eigen regels ten aanzien van wat de gemiddelde parochiaan, naar levensfase, stand en draagkracht als minimum moest laten uitvoeren en bestellen of – anders gezegd – wat de familie voor het heil van een

98 Gespecificeerd voor onder meer Legemeer (Zevenwouden, p. 927) en Wolvega (Zevenwouden, p. 997).

99 Zo bijvoorbeeld in de Buurkerk in Utrecht: L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008), 208.

100 In IJlst bijvoorbeeld moest ‘elk huis’ op elke hoogtijd een blank offeren. Dat de dienstdoende geestelijken belang hadden bij elk offer, blijkt wel uit de ruzie die de Duitse Ordepriesters van Nes in 1505 hadden over wie het altaaroffer van een ‘butken’ precies toekwam: Mol, *Friese huizen van de Duitse Orde*, 301.

101 In Oosterwolde bijvoorbeeld waren er vijf boltijden (Witte Donderdag, Pinksteren, Maria Geboorte, Sint Michaël en Allerheiligen) die verschilden van de vier hoogtijden: Zevenwouden, p. 985.

102 Zie vooral de bepalingen voor Sonnega en Peperga, in Weststellingwerf.

103 Mol, ‘Friezen en het hiernamaals’, noot 59.

overleden volwassene of kind aan missen moest laten opdragen. Het zou te ver voeren daar nader op in te gaan, maar de bepalingen voor Koudum kunnen een indicatie bieden.¹⁰⁴ Daar was het gewoonte dat naast de plechtige mis op de uitvaart er op de zevende dag (een week nadien dus), alle dagen in de eerste maand, en vervolgens alle weken na het overlijden van de betrokkene een stille mis werd gehouden. Elke plechtige mis moest daarbij worden betaald met een roggebrood en een pond boter. De stille mis ‘kostte’ een kleine ‘oortkenswegge’ (klein brood) met een klein stuk boter. Was het jaar afgelopen, dan werd van vermogende lieden wel verwacht dat hun memorie nog jaren gevierd werd, tot zeven, vijftien en soms wel tot dertig jaar toe.

Los van deze zielmissen die naar ‘zede en plege’, dat is naar de gewoonte van het kerspel, voor elke overledene moesten worden opgedragen, hadden veel priesters ook eeuwige memories – elk jaar terugkerende zielmissen, vaak op de sterfdag van de overledene – te verzorgen. De uitkering daarvoor was doorgaans vastgelegd op een stuk land of rente of rustte op de zate of het huis van de erven van de persoon in kwestie. Ze kon in klinkende munt zijn geboekt: een paar stuivers bijvoorbeeld. Even zo vaak betrof het echter een uitdeling in brood en boter. In dat geval werd gesproken van een ‘eeuwig deel’, een eeuwige uitdeling dus. Eeuwige memories en eeuwige delen zijn daarom in Friesland synoniem. De inkomsten uit zulke memories komt men overal tegen in de Beneficiaalboeken. Als ze vanaf het begin goed geregistreerd waren, maakten ze deel uit van de vaste inkomsten van de geestelijken die ze moesten opdragen. Dan ziet men ze ook terug aan het slot van de renteopgaven van de priesters voor wie ze bestemd waren. Maar even vaak werden ze als additionele losse inkomsten beschouwd die moeilijk te innen waren en dus niet geregistreerd hoefden te worden.

Dat laatste gold zeker voor Koudum en tal van andere dorpen, waar de pastoor en andere geestelijken in 1543 klaagden dat er de laatste jaren flink de klad in de betaling van memories was gekomen, net zoals in die van de andere *accidentalia*. Aan het slot van het Koudumer register wordt met zoveel woorden gezegd dat de ‘... offeren, getijden, achterdaeden ende andere onsekere jaerlicxe renthen tot die pastorije dander beneficien, kercke ofte costerie, nae olde gewoente behoerende, met sampt oick tgeen vande voergenoempde ewige memorien jaerlicx ontfangen

104 Zevenwouden, p. 890-892.

wordt ...’ zoals in zoveel andere plaatsen tezamen nu een zeer kleine waarde vertegenwoordigen.¹⁰⁵ Het zou daarom niet de moeite geloond hebben er ‘eenige estimatie besonderlinge’ van te maken.¹⁰⁶

Verantwoording van de uitgave

Zoals gezegd, hebben we de tekst ten opzichte van de editie van Van Leeuwen op tal van plaatsen van een nieuwe en betere lezing kunnen voorzien. We moeten daarbij echter meteen bekennen dat niet alle onduidelijkheden door ons weggenomen konden worden. Dat geldt in het bijzonder de vorm en de spelling van de eigennamen. Op diverse plaatsen blijkt dat de klerken van de Kanselarij, die uiteraard door ons gevolgd moesten worden, niet alles goed hebben kunnen lezen. Waar ze er helemaal niet uit kwamen, blijkt dat wel uit een stukje witregel. Vaak lijken ze woorden en namen te hebben overgenomen die ze niet helemaal begrepen; wellicht omdat er in hun brontekst al enkele ongerechtigheden schuilgingen. Soms zijn die op basis van de context te verbeteren. Het ‘Jonge herscip’ in Engelum bijvoorbeeld moet wel een mislezing zijn voor ‘jongerscip’ (de Friese term voor het beneficie van de vicaris of jongerpriester). En als voor Oldeberkoop wordt vermeld dat ‘ylicke bois huys’ een bijdrage aan de pastoor moet leveren, zal de goed ingevoerde gebruiker wel begrijpen dat in het origineel niet ‘bois huys’ maar ‘bouhuys’ heeft gestaan. Zo zal voor ‘broes tyde’ wel ‘broettyde’ gelezen moeten worden. En van de vele spellingen van de Hunya- of Huninge dyk in Scharnegoutum en Nijland is die van Huyre dijk – dus met een r – vermoedelijk verkeerd overgenomen.

Het is echter niet doenlijk om alle onregelmatigheden met betrekking tot de spelling en vormgeving van namen op te lossen. Voor Menaldumadeel, waar de kanselarijkerk kennelijk een moeilijk te lezen brontekst voor zich heeft gehad, is een flinke variatie waar te nemen. Men kan bij op elkaar lijkende namen vaak vermoeden dat ze op één en dezelfde persoon slaan – zoals heel duidelijk het geval is bij Jouwer Feyte Tzarck zoons weduwe en Jouwer Feyte Sackes zoons weduwe.¹⁰⁷ Met Feye Herenter en Feye Hermstra zal de veel vaker opduikende hoofdelling Feye Heem(p)stra zijn bedoeld.¹⁰⁸ En joncker Bruyna was ongetwijfeld de met een dochter van Hessel Martena gehuwde Saksische ridder Rudolf von Bunau.

105 Ibidem, p. 904.

106 Of dit ook werkelijk zo was en welk aandeel de *accidentalia* tezamen in het inkomen van de pastoor en vicaris hadden voordat de klad kwam in de betaling ervan, is een thema dat nader onderzoek verdient.

107 Westergo, p. 674.

108 Westergo, p. 521, 683, 687.

Dan betreft het echt de duidelijke gevallen. Veel personen zijn – als hun namen op diverse manieren zijn gespeld – veel moeilijker te identificeren. Dat geldt al helemaal voor de mannen en vrouwen met een u of een n in hun naam, omdat de kanselarijsschrijvers nauwelijks onderscheid in hun weergave van die letters brengen. De tweepoot u zou herkenbaar moeten zijn aan een streepje erboven. Maar dat teken werd vaak genoeg achterwege gelaten, waardoor het voor de lezer raden wordt of hij met een u of een n te maken heeft. Voor Friese namen als Ancke en Aucke, Hancke en Haucke geeft dat grote herkenningsproblemen. Een deel daarvan valt misschien op te lossen door uitgebreid onderzoek in te stellen naar de bevolkingssamenstelling van elk dorp, maar een ander deel zal altijd blijven bestaan. De gebruiker moet er daarom op bedacht zijn dat bij persoons- en plaatsnamen voor de letter u vaak even goed een n kan worden gelezen.

Dit is een van de redenen waarom we hebben afgezien van het vervaardigen van een persoonsnamenindex. De enorme variatie aan Friese namen, gevoegd bij deze onzekerheid over hun vorm in de oorspronkelijke maar niet overgeleverde tekst, maakt het buitengewoon lastig ze op één noemer te brengen. Een andere reden waarom we ervan hebben afgezien, is dat er weinig personen in de Beneficiaalboeken genoemd worden die in meer dan één dorp voorkomen. De enkele grootgrondbezitters daargelaten die als naastliggers in verschillende kerspels goedgee waren, hebben de meeste persoonsnamen betrekking op pachters die slechts in één parochie voorkomen. Het bij elkaar brengen van dezelfde namen heeft derhalve weinig meerwaarde. Men kan ze het beste op het spoor komen door – net zoals in de oude editie – de tekst steeds per dorp door te nemen. Een belangrijk nieuw hulpmiddel daarbij is de zoekfunctie waarmee namen met alle denkbare varianten in de bijgeleverde digitale versie van de tekst te vinden zijn.

Een andere lastige kwestie – waarmee we lang hebben geworsteld – betreft het gebruik van hoofdletters voor het weergeven van perceels-, veld-, weg-, en waternamen. In de door ons getranscribeerde teksten zijn nauwelijks kapitale letters gebruikt. Verder is duidelijk dat zowel de oorspronkelijke opstellers van de registers als ook de klerken van de Kanselarij vrijwel geen woorden en namen aan elkaar schreven. Ze tonen een naar ons gevoel moderne, althans steeds meer veldwinnende gewoonte de aaneenschrijvingsregel in het Nederlands niet toe te passen en woord- en naamdelen te scheiden. We zijn hen daarin gevolgd, omdat het vooral bij namen nauwelijks te vast te stellen is of deze door de tijdgenoten nu wel of niet als één samengesteld geheel werden begrepen. Als we de gewoonte volgen van diplomatische edities om de eerste letter van eigennamen met kapitaal weer te geven, doet zich de vraag voor of dat dan ook de losse volgende delen van de samenstelling noodzakelijk is. We hebben dat overeenkomstig de gewoonte wel gedaan, zij het met enige terughoudendheid ten aanzien van aanduidingen waarvan niet goed te bepalen is of ze als eigennaam, soortnaam of tweede-naamvalsbevestiging bij een persoonsnaam op te vatten zijn. Wat dit laatste betreft hebben we in het bijzonder voor bezitsaanduidingen als ‘goed’ (Jans Si-

mons goed) en ‘fenne’ (Jacobs fenne) voor het tweede lid wel zoveel mogelijk de onderkast gehanteerd. Voor wegen en wateren (‘dijk’, ‘straat’, ‘weg’, ‘meer’, ‘vaart’, ‘zijlroede’) daarentegen, die eerst en vooral een geografische verwijzing bieden, is consequent een hoofdletter gebruikt. Dat geldt ook voor ‘hemrik’, ‘meenschar’, ‘maden’, ‘veld’, ‘oudland’ en ‘nieuwland’ in samenstellingen als Dantuma Hemrik en Deinum Nijland, omdat er vanuit gegaan kan worden dat die naar een vaste en als zodanig bekende aardrijkskundige entiteit verwijzen. Daar zijn in de praktijk vast tal van uitzonderingen op geweest, maar die zijn voor ons moeilijk na te gaan. We zijn ons ervan bewust dat er ondanks het hanteren van deze uitgangspunten inconsequenties ten aanzien van hoofdlettergebruik voor namen in onze editie voorkomen. De lezer die daar gevoelig voor is, kunnen we meegeven dat de zestiende-eeuwse scribenten zelf geen last hadden van dit vormprobleem, gegeven het feit dat zij zich op dit terrein aan geen enkele vaste regel hielden.

Onze editie volgt qua opzet de kritische methode, zoals die is beschreven in de *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*.¹⁰⁹ Er is voor het vormcriterium gekozen: een ‘ij’ zonder puntjes wordt daarvan voorzien: alleen wanneer er echt een ‘y’ staat, is ook een ‘y’ gehandhaafd. Handtekeningen worden aangegeven met <ondertekend:>. Onduidelijkheden of doorhalingen in de tekst zijn door middel van voetnoten aangegeven. Om een aantal verklarende voetnoten te kunnen beperken is een glossarium toegevoegd.

De dubbele ‘i’ (‘ii’) wordt afgedrukt als ‘ij’, tenzij het om een citaat in het Latijn gaat.

De ‘w’ wordt niet opgelost als ‘uu’ waar hij staat voor de oe-klank, zoals in ‘wr’ (over). Als oplossing van ‘w’ als ‘uu’ tot gevolg zou hebben dat er drie u’s na elkaar komen te staan, wordt de ‘w’ opgelost als ‘u’. Dus ‘wut’ wordt niet ‘uuut’, maar ‘uut’.

Romeinse cijfers worden niet weergegeven in Arabisch, maar in kapitaal. De dubbele ‘f’ aan het begin van een zin of eigennaam wordt weergegeven als ‘F’ en in andere gevallen als ‘f’. Er zijn door de opstellers van de Beneficiaalboeken amper leestekens gebruikt. Omdat die het leesgemak in het algemeen wel bevorderen en in sommige gevallen het begrip verhelderen, hebben we de tekst wel van punten en een schaars aantal komma’s voorzien.

Besloten is om afkortingen in de tekst helemaal uit te schrijven, met uitzondering van ‘nabes.’ (nabescreven), ‘onderscr.’ (onderscreven) en ‘voors.’ (voorscreven of voorseyd), ‘gl.’ of ‘gld.’ (gulden) en ‘st.’ (stuver). Dus afkortingen als ‘h’ (heer) en ‘pont.’ of ‘pondten.’ (pondematen) zijn wel voluit geschreven en evenzo zijn ‘phus. gld.’ of ‘phs. gld.’ wel aangevuld tot resp. ‘philippus gld.’ of ‘philips gld.’

109 Uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap en de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, 6e herziene druk, 1988, pp. 11-13.

De getallen tussen vierkante haken [] verwijzen naar de paginanummers van de uitgave van Van Leeuwen. Bij een aantal grietenijen zijn de folio's wel genummerd; in die gevallen dat de nummering ontbrak, hebben we de folio's zelf genummerd. De nummers van de folio's zijn aangegeven tussen ronde haken (f.); daarbij is een onderscheid gemaakt tussen f^r (recto) als het om de voorzijde van de folio gaat en f^v (verso), dat verwijst naar de achterkant.

Het werk is aan het slot door ons voorzien van een apart glossarium en een lijst met de meest gebruikte munten met, voorzover bekend, en bij benadering, de waarde die ze in het midden van de zestiende eeuw hadden.

Bijlagen

1. Brussel, 25 augustus 1542: *Instructie van de landvoogdes, Koningin Maria van Hongarije, voor de president en raad van het Hof van Friesland met betrekking tot geestelijke goederen die in wereldlijke handen zijn gekomen; met daarin de opdracht om bij plakkaat een inventarisatie van de geestelijke goederen te gelasten.*¹¹⁰

Gecollationeert.¹¹¹

Alsoe onse genaedichste Vrouwe de Coninginne, Regente etc., geadverteert es dat inden lande¹¹² van Vrieslandt veele beneficien ledich staen ende onbedient, dair off de goeden ende renten by andere ondergeslaeghen ende geoccupeert worden, soe eest, dat Haere Majesteit, om hier inne te voirsiene ende tot restauratie ende onderhoudenisse van Goids dienst belast ende bevoelen heeft, last ende beveelt mitsdesen President ende Raedt¹¹³ voirsz. dat zij tot zulcken gheleghenen tyde, alst hen goetduncken zal, by heure placcaeten doen sommeren allen den gheenen die bij hen selven oft bij een ander, tzij in heur eyghen naem oft voir een ander besetten, occuperen, oft onder hen houden enige onroerlicke goeden oft renten, hoedanich die zijn, die hier voortyts beseten, gegeven oft gedestineert zyn geweest tot enich beneficie oft Goids dienst, dezelve te restitueren ende laeten gebruyct worden totten dienst ofte beneficie daer zij voortyts toe gegeven, gebruyct oft gedestineert zyn geweest, ende dat binnen zekeren bequaemen tyt daer toe te prefigheeren, byden peyne van rechts wegghen, tegens die occupateurs van zulcken gueden geordonneert, oft andere arbitraire zoe zij bevinden zullen best te behoeren, ende den voirsz.¹¹⁴ tyt overstrecken zynde, te doen procederen byden procureur generael tegens die gene, die alsdan noch bevonden zullen worden de voirsz. goeden onder te houden, ende concluderen¹¹⁵ totte voirsz. gecommineerde¹¹⁶ peynen, oft andere naer exigentie vander saicke, bysonder oyck tot privatie van 't jus patronatus, indien zij te voiren enich gehadt hebben, ende dat tselve verclaert worde vervallen te zyn aan Keyserlijcke Majesteit.

110 In linkermarge: 'Instructie voor President ende Luyden vanden Raede in Vrieslandt roerende de geestelicke goeden, in wairlike handen gekomen zynde'.

111 In linkermarge; aanduiding dat de tekst gecollationeerd is.

112 Verbeterd uit 'landen'.

113 Verbeterd uit 'Raeden'.

114 Doorgehaald 'zelven'.

115 Er staat eigenlijk 'concluderen'; in de tekst verbeterd.

116 Commineren = dreigen.

Item, alzoë Haere Majesteit geadverteert es dat inden selven lande veele beneficien by enighe beseten worden zonder by hen genomen te hebben behoerlicke brieven van presentatie oft placet vanden Raidt aldaer inden naem van Keyserlijcke Majesteit als achtervolgende dordonnantien ende usantien van den lande behoorde, ordonneert de zelve Haere Majesteit den voirsz. vanden Raide te roepen voir hen de gheene daer zij suspicie off hebben ende diet behoeren zall ende de zelve voirsz. brieven te doen nemen oft heur beneficie te verlaeten, doende alleenlick den selven die alzoë brieven van placet nemen sullen, betaelen dobbel recht, oft zekere cleyne ende gracelicke amende, tot discretie van den zelve Raedt.

Ende om te beletten dat hier naemaels die beneficien niet lange vacerende en blijven, zullen die voirsz. vanden Raide by placate publiceren dat voertaen eenen yegelyck, tzij persone, singuliere oft ghemeente, hebbende recht van te presenteren tot enich beneficie, gehouden zal zyn tselve te doene binnen den tyt van rechte daertoe geprefigeert, by peyne van daer aff vervallen te zyne voir die reyse, ende dat de Keyserlijcke Majesteit dair aff sal disponeren.

Ende om te verhoeden dat voirtaen die goeden vanden kercken ende beneficien ofte leenen nyet vermindert en worden oft geoccupeert by enighe, zullen die zelve vanden Raide in gelegener tyt by placcaeten ordonneren ende bevelen op zekere peynen, allen kerkvoechden, pastoiren ende andere hebbende beneficien inden voirsz. lande, over te brenghen in geschrifte, in handen vanden grietman oft wet vander plaetsen, daer zij hen onthouden, by goede specificatie, de grootheyte, jaerlicxe waerde ende bepalinge van alle onroerlicke goeden ende renten, hoerende totten voirsz. kercken oft beneficien, om de zelve byden voirsz. grietman ofte wet geleverd te worden onder den voirsz. Raidt, dye gehouden zal zyn daer aff te doen houden goet register, om bewaert te worden mitten anderen registeren vanden cancelrien aldaer, tot ewiger memorien.

Ende omdat in den voirsz. lande veel beneficien zyn van cleynder incompste, zoe datmen daer op niet wel priesters crygen en can, wair omme van noede zyn sal te procederen tot unie van dien, zullen die vanden Raide voirsz. besien ende ondersoecken, waer van noede wesen zal de zelve unyen te doene, ende daer aff Hair Mat.- adverteren, om dair op by myn Heer¹¹⁷ den Bischop van Uuytrecht te laeten disponeren, zoet behoeren zall, zonder groten cost vanden ondersaeten.

Ende alsoe Haere Majesteit onderricht es datter enighe cloesters inden voirsz. lande zyn dair cleyne ghetal van religieusen es, waer deur den dienst Goids, als gewoentlick ende behoerlick es, nyet gedaen en wordt, soe zullen die vanden Raide voirsz. by hen ontbieden, die abten, prioers, oft overste vanden cloesteren dair sulcken gebreck bevonden zal worden, ende hen van wegghen Keyserlijcke

117 Verbeterd uit 'Heeren'.

Majesteit zeer ernstelyck vermaenen dat zij heur uuyterste naersticheyt¹¹⁸ doen, dat zy gefurneert worden van zekeren tamelycken getaele, om den dienst te moeghen doen, alst behoeren zall, oft dat by gebreeke van dien men dair anders in versien zall, alst bevonden zal worden te behoeren.

Ende alzoe men verstaet, dan in den voorsz. lande enighe vanden grietmans hen behelpen inde zaicken van heur officie mit clercken oft scrivers min dan souffissant zynde, ende gheenen eedt, ter cause van heur officie, gedaen hebbende, wairdeur die ondersaeten te zeer beswaert mochten worden, sullen die voorsz. vanden Raide goede toesicht daer op nemen datter neymant toegelaeten en worde om tvoorsz. scriversampt texerceren ofte bedienen, hij en zij dair toe bequame, ende hebbe gedaen den behoerlicken eedt in handen vanden Raide voorsz.

Aldus gedaen tot Bruessel, den XXVen dach augusti anno XVc tweeveertich. Ondergeschreven: Maria. Ende onderteykent: my tegenwoirdich N. Nicolaj.

Origineel (A) niet voorhanden.

Afschrift B. Het eerste plakkaatboek van het Hof van Friesland (1527-1569), Archief Hof van Friesland, Tresoar, inv.nr. 7, f.

Druk a. GPCV II, 864-865.

Druk b. *Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed., 9-10.

2. Leeuwarden 3 november 1542: *Placaat op de restitutie van geestelijke goederen aan de beneficies waaruit ze zijn vervreemd en op de registratie van de grootte, waarde, begrenzing van alle onroerende goederen en renten van kerkelijke beneficies in Friesland*¹¹⁹

Gecoll.¹²⁰

By den Keyser.

Onsen lieven ende beminde Mr. Jan Bugius, grietman van Leuwarderadeel, saluyt. Alzoe tot onser kennisse gecomen es, dat in onsen lande van Vrieslandt veel beneficien ledich staen ende onbedient, dair aff die goeden ende renten by anderen ondergeslaegen ende geoccupeert worden, tot grote verminderinge ende verachtinge van Goids diensten, soe eest, dat wy, willende hier inne voirsien tot restaura-

118 Later toegevoegd.

119 In linkermarge, in andere hand: 'Beroerende de restitutie ende wederkeer meer vanden geestelike goederen anden beneficien, daerse eertyts aff vervreemdt zyn geweest'

120 In linkermarge; aanduiding dat de tekst gecollationeerd is.

tie ende onderhoudenisse vanden selven diensten, ende oick omme te verhoeden dat voorten die goeden vanden kercken ende beneficien oft leenen nyet vermindert oft by enighe gheoccupeert en worden, u ordonneren ende bevelen, dairtoe committerende mits desen, dat ghy alomme binnen uwe grietenye¹²¹ ter plaetsen daermen¹²² gewoonlick es publicatie ende uuytropinge te doen van onsen wegghen, gebiedt ende beveelt dat alle die geheene die by hem selven oft by een ander, tzy in heur eyghen naem oft voor een ander besitten, occuperen oft onder hem houden, enighe onroerlicke goeden oft renten, hoedanich die zijn, die hier voortyts beseten, gegeven oft gedestineert zyn geweest tot enich beneficie oft Goids dienst, dat zij dieselve restitueren ende laeten gebruyct worden totten dienst oft beneficie dair zij voortyts toe ghebruyct gegeven¹²³ oft ghedestineert zijn gheweest, ende dat binnen drie maenden nade publicatie van desen, by peyne, dat boven die restitutie vanden zelve goeden zy noch tweemaal zoe veele tot onsen proffyte verbeuren sullen, wair aff die aenbrengher het thienste deel gegeven zal worden, ende dat daer en boven dezelve occupateurs noch¹²⁴ anders arbitralick gecorrigeert sullen worden, nae gelegentheyt vander saicken.

Ordonneren u voirts te publiceren als voeren dat alle kerkvoochden, pastoiren ende anderen hebbende beneficien in desen onsen lande van¹²⁵ Vrieslandt, binnen den tyt van den voirsz. drie maenden nae publicatie van desen, overbringen in gheschrifte in uwen handen by goede specificatie de grootheyt, jairlicxe wairde, bepalinghe ende limiten van allen onroerlycke goeden ende renten, hoerende totten voorsz. kercken oft beneficien, by peyne vanden waerde vande goede, die zij versweghen zullen hebben, uuyt hoeren eygen buydel tot onsen proffyte te verbueren, wair aff wy insgelycx willen, den aenbringer den thiensten penninck gegeven te worden, die welcke aenbrenghinghe wy u terstondt, nae ghij deselve ontfanghen sult hebben, ordonneren ende bevelen te leveren onder onsen Raide van Vrieslandt, den welcken wy lasten ende bevelen dair aff te doen houden goet register,¹²⁶ omme bewaert te werden metten anderen registeren vanden cancelrien aldair, tot ewiger memorien.

Ende¹²⁷ om te verhoeden dat voirtaen de beneficien inden voirsz. onsen lande gesticht, nyet langhe vacerende ende onbedient en blyven, zoo ordonneren ende committeren wy u voorts te publiceren, vercondigen ende van onsen wegghen te

121 De woorden 'uwe grietenye' zijn onderstreept.

122 In linker marge: 'de soe [?] aldair'.

123 Verbeterd uit 'gegeeven'.

124 Later toegevoegd.

125 Later toegevoegd.

126 Verbeterd uit 'reghister'.

127 Dit woord is in de tekst onderstreept.

bevelen dat een yegelijk, tzy persoon, singulier oft gemeente, hebbende recht van te presenteren tot enich beneficie, gehouden sal zijn tselve te doen binnen den tyt van rechte daer toe geprefigeert, te weten vier maenden voirden weerlycken patronen, ende ses maenden voirden gheestelycken, by peyne van daer aff vervallen te zyne voir die reyse, ende dat wy oft onsen Stadthouder, President ende Raidt aldaer, uuyt onsen name dair aff sullen disponeren.¹²⁸

Ende zoe wy verstaen dat in onsen voirsz. lande van Vrieslandt veel beneficien zijn van cleynder incompste, zulcx datmen uuyt dier oirsacke, dair op nyet wel priesters gecryghen en kan, wair omme wel van node soude zyn tot unie van enighen vandien te procederen, soe ordonneren ende bevelen wy u binnen uwe jurisdictie te ondersoucken ende vernemen na dezelve beneficien, die vermits saicken voirsz. ledich staen, ende dair van u duncken sal van noede te wesen, die zelve unie te doen ende daer aff onsen voorsz. Stadthouder, President ende Raide adverteren, ten eynde zij ons tselve te kennen moghen gheven omme voorts by ons dairinne, zonder groten cost vanden ondersaeten, te laeten disponeren zoot behoeren zall.

Van al twelck te doen wy u geven volcommen macht autoriteyt ende sunderlinge bevel mits desen. Ontbieden ende bevelen voirts eenen yegelijk dat zij u dat doende ernstelick verstaen ende obedieren, ende alle hulp ende assistentie doen, want ons alsoe ghelieft.

Gegeven in onser stadt Leuwarden onder onser secreet seghel in placate hier op gedruet, den derden novembris anno XVc XLII.

<i>Origineel (A)</i>	niet voorhanden.
<i>Afschrift B.</i>	Het eerste plakkaatboek van het Hof van Friesland (1527-1569), Archief Hof van Friesland, Tresoar, inv.nr. 7.
<i>Druk a.</i>	GPCV II, 869-870.
<i>Druk b.</i>	<i>Beneficialboeken van Friesland</i> , J. van Leeuwen ed., 10-11.

3. Leeuwarden, 11 april 1543: *Instructie voor Sybrandt Roorda, meester Sydts Tzyarda en meester Aesga van Hoxwier, Gedeputeerden van de Staten van Friesland, voor de reactie die ze bij hun bezoek aan de landvoogdes, Koningin Maria van Hongarije, moeten geven op het plakkaat van 3 november 1542 betreffende de restitutie van vervreemde geestelijke goederen en de verplichte registratie van alle onroerende goederen en renten van kerkelijke beneficies in Friesland.*

128 De woorden 'wy' t/m 'disponeren' zijn in de tekst onderstreept.

[...] Daar nae zullen die deputeerden voor redenen ende verclaringe opten articulen van doleantien, den Hove van Vrieslandt byden gemeene Staten vanden Lande van Vrieslandt overgegeven, seggen ende verclaren, des ende tgene hier nae volcht:

Ten eersten, opten eerste articule, roerende die restitutie vanden geestelycke guederen, breder inden placcaete van dato den ijden novembris anno XVc XLII inde landen van Vrieslant gepubliceert verhaelt,¹²⁹ dat ingeval die vors. eerste articule naegegaen zoude worden, dat in sulcken geval die besitters vanden landen heur besith ende recht sonder enige forme van justicie, sonder rechtlycken gehoort ende verwonnen te zyn, zouden moeten tegens alle recht ende billicheyte verlaeten, gernerct, schoon dat zy rechtlycken verhoort ende verwonnen zynde, worden bevonden besitters ende gheen invasores geweest te hebben, nyet wyder gehouden zouden zyn dan heur besith te verlaeten, mitten vruchten daeroff ontfangen ende diemen hadde moogen ontfangen, sonder enige andere oft meerder pene van dobbelt oft arbitrale correctie; te min oick behoort die pene, inden vorsz. articule begrepen, extendeert te worden tegens den besitters vanden guederen, gedestineert tot enige Goeds dienste, van welcken guederen die geestelyckheit noyt possessie heeft gehat, soe alsulcke besitters gheenichsins invasores genoempt mogen worden.

Opten tweeden articule desselfs placcaet, roerende den nyen anbrenge die de priesteren zouden doen, dat genoeg zoude zyn omden landen die totten beneficien behooren, vanden selven beneficien nyet te verduyteren; dat alsulcke landen mit specificatie van heure limiten ende grootte aengebracht worden, ende dat all sonder preiudicie ende achterdeel vanden derden, ende sonder specificatie vande waerdye als zy nu gelden, want die waerdye ende aestimatie vanden landen in Vrieslandt nae verloep ende gelegenheit vanden tyt dagelix verandert wordt, ende nu min dan meer jaerlix opbrenge, als men tselve in enige quartieren van Vrieslandt, ende bezunderlinge inde Sevenwolden, nu dit iegenwoerdige jaer wel mach sien, soe men nu voer een pondemate landts daermen tvorleden jaer een carolus gulden ter huire voer gaff, nauwelycken een schelling zal moogen crygen, ende dat vermits tvorledene natte jaer, ende die sterfte vanden beesten.

Opten ijden articule, roerende die collatie vanden vacerende beneficien, dat den Staten vanden landen dunct denselvigen eensdeels in recht ende reden te staene tegens den patronen vanden vacerende beneficien, waeromme zy hen des nyet en beclagen, ende wel lyden moogen dat tegens den collatoren die hier inne gebrekekycken bevonden worden, gebruyct wordt *jus scriptum*, sonder emandt anders daer by te willen prejudiceren in zyn gerechticheyt.

129 Later toegevoegd.

Op ten iijden articule, roerende die unie der cleyner beneficien, dunct den deputeerden dat die ghiene die *jus patronatus* ende *presentandi* van enige cleyne beneficien hebben daermen qualycken priesters op crygen kan, daer van unie versueken, soe ende aldaer dat van recht behoort, ende int versueck aengeven die grootheyt vanden landen daertoe behoerende, mit specificatie vanden limiten ende die wardye vanden beneficien, alzoe dat nyet van noden is dat men om desswille indistincte die jaerlix wardye van alle andere geestelycke guederen zal aenbrengen.

Ende sullen [enz.] [...]

Aldus gedaen byden deputeerden vanden lande van Vrieslant, vergadert zynde inden gemeene landtdach, gehouden binnen Leeuwerden opten xiden aprilis anno XVc XLIII, ende getekent ter bede ende ordinantie vanden voerseiden deputeerden, by ons

D. v. Burmania.

Abe Syuxma.

Jarich Dekama.

Syds van Bottnya.

Seerp Beyma.

J. Rommarts.

In dorso:¹³⁰ Ambasiaetscap van Sybrant Roerda, my ende Aesga Hoxwyer

11 april 1543¹³¹

G.v.K.

Origineel (A) *Tresoar, Archief Tjaardastate te Rinsumageest, inv.nr. 540: Instructies voor Syds Tjaarda.*

Druk a. *GPCVIII, 8-12.*

Druk b. *Beneficialboeken van Friesland, J. van Leeuwen ed., 11-12.*

4. Brussel, 28 mei 1543: *Reactie van de landvoogdes, Koningin Maria van Hongarije, op de klachten en bezwaren die door Sybrandt Roorda, Sydts Tziaerda en Aesge van Hoxwier, als Gedeputeerden van de Staten van Friesland, aan haar overgebracht en toegelicht waren op 22 Mei 1543.*

130 In grote, grove zestiende-eeuwse hand, vermoedelijk van mr. Syds Tjaarda.

131 In negentiende-eeuwse hand.

Marie, by der gracie Goids Coninginne Douagiere van Hongaryen, van Bohemen etc., Regente etc.: lieve beminde: de gedeputeerde van de Staten van Vrieslandt hebben ons alhier sekere clachten ende doleantien gedaen, int lange begrepen int gescriffte, dwelck zy luyden ons overgelevert hebben, dair aff wy u tdubbel overseynden, mitsgaders van de apostillen die wy daer op hebben doen stellen, ten eynde dat ghy van alles onderricht moegt wesen, u versoeckende ende ordinerende tinhouden van denselven apostillen na te commen ende onderhouden.

Ende hoewel dat de voorsz. gedeputeerde daer en boven gepersisteert hebben dat men de briefven van placcaete, van doverbringen van de kercken ende beneficien goeden, nyet en souden behoeren te executeren, soe hebben wy nochtans daer toe nyet willen verstaen. Nyetemin, ghy sult goede toesichte nemen, te procederen ter executien van den selve placcaete, soe ghy ter welvaert van den zaek bevinden zult behoirende.

Nopende heurluyder derde doleancie, enz.

Lieve beminde, God zy mit u.

Gescreven te Bruessele den xxvijten dach van maye, anno XVc XLIII.

Druk a. GPCV III, 22.

Druk b. *Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed., 13.

5. 1534: *Bede, in naam van Keizer Karel V gevraagd aan de geestelijkheid van Friesland om hem krachtens een vergunning van de paus te geven een gedeelte van haar inkomsten te geven, en wel door de personen en instellingen die jaarlijks twaalf tot vierentwintig dukaten genieten, een vijfde deel daarvan, en en door degenen die meer dan vierentwintig dukaten trekken, de helft daarvan; met ook het negatieve antwoord van de geestelijkheid op deze bede.*

Opten xvii-en dach juny anno XXXIV zyn beschreeven geweest die abten, prelaeten, pastoren, vicarien, prebendarien, costeren, kerckvoegden ende die armvoegden over 't geheele landt van Vrieslandt, uitgezonderdt het Bildt, om te hoeren seeckere propositie die men henluyden van 's Keyzers weegen solde verthoenen. Ende es die selve geestelyckheydt alzoec binnen der kercken van den Minores toe Leuwaerden, by den President van den Raedt, uit naeme van den Keyser, ende zyn Mayesteyts gecommiteerden, als te weeten heer Georgen Schenck, vryheere tot Tautenburg, Stadtholder in Vrieslandt, myt mr. Tyaerdt Elgersma ende mr. Geryt van Loo, rentemeester, in present van hen heeren gecommiteerden, geproponeert ende voorgehouden, als dat die Pauselycke Heylicheyden den Keyser gegunt ende geconsenteert heeft die halve vruchten van alle beneficien, ende kercken,

ende gasthuysen over zyn Mayesteits patrimoniale landen ende geworfven.¹³² Dat ter cause als den President voorsz. alligeerde, dat de Keyserlycke Mayesteyt een deel jaeren verleeden groeter oirloege ende onkosten gedaen ende gehadt heeft, zoe in Vranckrycke, in Ytalien, in Duitschland, en teegen den Koning van Vranckrycke ende anderen, ende noch ten swaersten teegen den Turckschen Keyser, zoe dat zyne Mayesteyt daer op zyne gecommiteerden voorsz. geschickt heeft hier om 't selve van die geestelyckheydt te doen geeven ende betaelen, te weeten, die twaelf ducaeten en daer en booven tot vier en twintig ducaten jaers toe renten of in proven hebben, dat deselve den vyften deel den Keyser geeven solden, ende die vier en twintich ducaeten of dair boven hebben, dat sy de helft geeven solden.

Daer op die geestelyckheydt hebben hoere beraedt genomen ende doen antwoerden dat hen sulcx niet doenlyck en was, vermits redenen ende middelen naevolgende in effecte.

Ten eersten, want die Pauselycke mildigheyden noyt sulcx van eeuwig geuseert, noch geobtineert heeft binnen deese landen; het es wel waer, dat die abten en prelaeten, als exempt zynde van die episcopaels, eens, by tyden van den Furst van Sassen, by attentat van een gecommiteerden van den Paus gemoveert zyn geweest om veel te geeven, dan gemerckt die lange prescriptie van huerer possessien van die vryheyden int niet te geeven, heeft deselve syn Furstelycke Genade die saicke aen hem genoomen ende heeft deselve geestelyckheydt tot zyn kostinge te Roeme doen verantwoerden, als 't blyckt uit den articule, zoe dat die selve abten noch kloosteren niet gegeeven hebben, gelyck zy nooyt te voeren gedaen en hadden.

Te meer behoert Keyserlijcke Mayesteyt thans die geheele ende gemeene geestelyckheydt, daer die Paus min seggen toe heeft te verantwoerden, om meerder ende meerder consequentien toe verhoeden, die daer uit zolden moegen spruyten, dair af thans een goedt gebruyck is in deeze landen, tot eere van den Keyser, ende welvaert derselver landen.

Oick zoe behoert die Keyserlijcke Mayesteyt die gemeene geestelyckheydt uit een ander reeden dan deeze voer te staene, zoe het de Pauslycke mildigheydt roert, ende henluyden in hoere possessie van der vryheyden te verantwoerden ende beschermen, ende zyn Mayesteyt daer met niet te behelpen, vermerckt zyn Mayesteyt die van den landen gelooft heeft in den jaeren M.D.XV. int aenneemen van deese landen by heer Florys, graeve van Bueren enz., als dat zyne Mayesteyt die landen beloefden in allen privilegien en vryheyden toe onderhouden gelyck die Furst van Sassen gedaen hadde, ende ymmers met zoe veel meerder vryheyden toe versien, als dat moegelyck solde weesen, luyt den articulen.

132 Lees: gewesten(?).

Hier en boven zoe is tusschen den Keyserlycke Mayesteyt ende die prelaeten ende gemeene geestelyckheydt ende andere stemmen en staeten van de platte landen geaccordeert, dat Keyserlijcke Mayesteyt hen in princelycke trouwe gelooft heeft te houden ende doen onderhouden, sonder daer teegens te doen in eenige manieren, als onder anderen articulen: dat syn Mayesteyt die landen van Vrieslandt egeene beswaeringe opliggen sal buyten hoerluyder vrye wille, weeten ende consente, daer voer dat het consent draegen worde van den jairtax, exchysen, Bildt ende andere domeynen, luyt den xij-en articul des accoordts, wye naevolgt van woerde tot woerde. Ten xij-en hebben die landen begeert dat wy beloeven soudent die conventie ende inkomste, die t' onsen behoef gemaect ende geaccordeert zal worden, boven die ordinarisse domeynen, als te weeten den jaertax, 't Bildt mitter anwassen, proufyten van der canceleryen, pluymgraverye van den zwaenen, zeevondt ende diergelycken, daer niemandt nae en taelt of recht toe en heeft, die landen niet toe beswaeren noch toe belasten uit generleye saicken mit precarien, impositien, tollagien ofte subventien, noch myt graven ende bolwercken, noch myt eenigerleye reale of personeale lasten, dan dat men mit sulcken accoordt ende conventie te vreden sullen weesen, ende onse onderdaenen dair meede vry ende voorts eeuwelycken ontlast te houden; daer op denselven van onsen lande van onsent weegen ter antwoirdt gegeven was, als dat wy deselve onse landen gheen beswaernis opleggen en sullen, buyten hoere vrye wille, weeten ende consente.

Ende voir alzoe veel als zyluyden eenigsins daer inne mochten gehouden zyn, zy verhoepen egeensins, zoe en is gheender van (hen) het zy cloester oft kercke, monick, priester oft bagyn van staede te geeven daer Keyserlycke Mayesteyt meede gevordert ofte beholpen mach weesen, gemerckt die kleynicheydt van den proevenen van elcken cloester ofte beneficie ofte gasthuys, zoe dat zy te meerderen deele, jaere by jaere ten achteren gaen, vermits die menichvuldige aenval van armen ende anderen doerloepers ende inwoenders, selft dun ende maeger eetende ende drinckende; een beneficie t' sestig floreen 's jaers weerdig weesende is ryck, die nyet veel daer zyn, daer zyn veel cloesters, die gheen honderdt gulden renten hebben, noch en zyn daer geen vyf cloesters die duysendt floreenen 's jaers hebben. Oick zoe geeven die cloesters ende geestelyckheydt den Keyser 's jaers nae advenant van den aenbreng den twintigsten penninck, zyn alle thyen jaeren hoere halve renten, vermits die accorde boven den exchysen.

Ende oick in allen gevalle, nadien die religieusen (en) geestelyckheydt met die wairlyckheid van deese landen 't saemen, alle tyt unyeert zyn geweest onverscheyden, gelyck dat kenlycken ende blyckelycken is uit allen voirgaende handelingen van die gemeene landen, als bysonderen uyten contract brief mit Keyserlycke Mayesteyt ende den landen gemaect in anno XXIV boven geroerd, mits (dien) oick draegende gelyck mitten anderen waerlycken staet alle toevallende lasten van dycken, dammen, graeven ende gemeene contributien, gelyck zy nu onlangs in den jaere van XXXIII int reduceren van deese landen, ende meede in den jaere van XXXI gecontribueert hebben totten propyn, dies Keyserlycke Ma-

yesteyt deselve geestelyckheydt niet insonderling en behoert te belasten, meer dan de andere gemeene landen.

Betrouwende oick, hadde die Pauselycke milddigheydt geweeten van den staet ende conditien der geestelyckheydt in Vrieslandt, mit 't geene des voorsz. is, ofte dat zy noch zoude moegen weten hebben (te) deduceren, zyne weerdige Heylighedyt en soude henluyden in geenerlye last toe hebben willen voegen, gelyck die geestelyckheydt noch dubiteert die bulle henluyden laest enz.

Aldus verhoepen ende betrouwen die geheele gemeene geestelyckheydt van den landen van Vrieslandt, dat die Keyserlycke Mayesteyt ofte myn Genadige Vrouwe die Coninginne van gheene andere meyninge zyn, dan de geestelyckheydt, gelyck die Vorst van Sassen voir gedaen heeft, te verantwoorden ende voere te staene in hoere vryheeden teegens de Pauselycke milddigheydt, ende van zyn Mayesteyts eygen weegen henluyden thans te laeten genyeten die vryheyden, hen als die eerste ende meeste Staeten van deese landen by Syne Mayesteyt in crachte van een accoordt gegunt, in den jaere van XXIV, gelyck Zyne Mayesteyt by denselven accoorde hen belooft heeft ende noch onlangs in den jaere van XXXII belieft heeft die Gedeputeerden van den landen, te weten heer Tyaerd van Burmania, heer Julius van Botnya, ridderen, mr. Sydts Tyaerda, mr. Hector van Hoxwier, te verklaeren, ende seggen in presentie van myn meeren de grave van Hoogstraeten ende Georgen Schenck, vryheere tot Tautenburg, Stadtholder Generael, met oick den bisschop van Palerme, dat zyne Mayesteyt deselve landen alle 't geene des hen gelooft ende geaccordeert was wilden holden; ende te meer merckt die kleynigheydt ende gemeene armoede derselver.

Hier op is die geestelyckheydt weeder ter antwoirdt gegeven by myn heeren die Stadtholder, President, Raeden ende Gecommitteerden voorsz., dat deselve begeerte nyet en was teegens den accoordt, vermits die Paus sulcx den Keyser gegunt heeft in recompense van die onkosten by zyn Mayesteyt gedaen teegens den Turck, die een erf ende een gruwelycken vyandt der gemeene christenheydt was ende derselve christenheydt aengevochten hadde, ende oick die selve geestelyckheydt by Keyserlycke Mayesteyt, nae loep van deeze tyden, insonderen beschermdt wordt, verklaerende henluyden in effecte, dat huere antwoorde ende weygeringe onbehoerlyck ende niet op reeden stonde, ende dat myn Genadige Vrouwe die Coninginne sulcx verstonde, als (dat) de geestelyckheydt van deeze landen daer inne gelyck anderen schuldich zyn te betalen, gelyck deselve huere Mayesteyt alreede verklaerd heeft, ende doen expedieeren executoriales op mynen voorsz. heeren den Stadtholder, mitten anderen gecommitteerden voorsz., ende dat de geestelyckheydt verschreeven, ende deese meyninge van Keyserlycke Mayesteyts (weegen) voergehouden is, 't selve is gedaen ter goeder meyninge ende oick oetmoedelycken, die gecommitteerden hadden moegen terstonde, achtervolgende huere last, mitter executie procederen teegens een yder (hoeft) voer hoeft, 't welck zy als noch doen solden, dan oft die Coninginne by deeze gealligierde middelen by der geestelyckheydt (by gebracht) mochte gemoveert worden, omme die ge-

committeerden voirsz. van hueren bevel te ontslaen, zoe wildense zelve schryven ende seynden aen hoere Mayesteyt, ende verbeyden haere Mayesteyts antwoirde daer inne, myts verklaerende, indien haere Mayesteyts Gecommitteerden niet ontlastede, zoe gedagten sy teegens elx van hen sonder meer beschryvinge mitter executien te procedeeen.

Dit aldus oick by der geestelyckheydt verstaen weesende, hebben gepersisteert by hoere middelen ende reedenen, ende genoeg gemeenlycken onder hen selven verklaerende, dat zy dan, in dien geval, hen met recht gedochten te defenderen teegens soedanigen attentat van executie, of anders lyden. Ende worde daer op niet vervolgt, maer bleef alzoe daer by.

- Druk a.* GPCVII, 654-656: uit het vervolg op het Landboek van Kempo van Martena, naar een afschrift uit het jaar 1534 door mr. Harmen Budde, secretaris van de gecomitteerden tot behandeling van 's Lands zaken, Tresoar, hs. Provinciale Bibliotheek, nr. 355 Hs.
- Druk b.* *Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed., 13-15.

6. Leeuwarden, 1 november 1543: *Aanschrijving van de Stadhouder, de President en de Raden van het Hof van Friesland aan de grietmannen en magistraten van de steden die nog niet voldaan hebben aan het bevel van 3 november 1542 om registers van de geestelijke goederen en inkomsten te doen vervaardigen en inleveren, met de opdracht het bevel meteen op te volgen en uit te voeren.*

Maximiliaen van Egmond, grave te Bueren etc., Stadtholder Generael, mitsgaders die President ende Raeden Keyserlycke Mayesteyt geordineert in Vrieslandt.

Vheste, eersame, besondere: wy houden u wel indachtich van den placate, omtrent een jaer geleden in deesen lande gepubliceert, daer by, om redenen daer inne uuytgedrukt, onder anderen geordineert ende bevolen was allen kerckvoechden, pastoiren en anderen, hebbende beneficien in den lande van Vrieslant, binnen drie maenden nae den publicatie van dien in geschrifte over te bringen in uwen handen, by goede specificatie, die groothey, jaerlix waerden, bypaelinge ende lencten van allen onroerlicke goeden ende renthen totten voersz. kercken oft beneficien, omme die selven voerts overgelevert te moegen worden, breeder in denselven placate uuytgedrukt, welcke placat enighe naegegaen ende volcomen hebben. Dan, alsoe by sommighe daer inne swaricheden gemaect ende sulcx by den Staeten van den lande, onder andere, daer van an onsen Genadichste Vrouwe, die Coninginne, seeckere doleantien overgegeven zyn geweest, op ten welcken by haer Mayesteyt geapostilleert ende verclaert is dat men niet en bevindt dat t selve placat es jegens redenen oft in prejudice van jemanden, ons vorder orderende 't selve placat te achtervolgen ende doen onderhouden, waer van ghy oeck geen

ignorantie en kondt pretenderen, soe ontbieden ende beveelen wy u van wegen Keyserlycke Mayesteyt den kerkvoechden, pastoiren ende anderen, hebbende oft besittende beneficien binnen uwen bedryff, noch eens te insinueren ende vermanen dat ze tusschen dit ende jaersdach naestcoemende 't inhouden van den voersz. placate volcomen ende naegaen, by de pene daer inne begrepen, totten welcken men, den voersz. dach overstreecken synde, tegenst den ongehoirsamen, sonder simulatie, gedenckt te procederen.

Datum Lieuwaerden den eersten novembris anno XVc XLIII.

Druk a. GPCVIII, 30: uit het vervolg op het Landboek van Kempo van Martena, naar een afschrift uit het jaar 1534 door mr. Harmen Budde, secretaris van de gecommiteerden tot behandeling van 's Lands zaken, Tresoar, hs. Provinciale Bibliotheek, nr. 355 Hs.

Druk b. *Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed., 16.

7. Leeuwarden, 27 januari 1547: *Het Hof van Friesland geeft op verzoek van de ingezetenen van Twijzel toestemming om de prebende in hun kerk te verenigen met de pastorie en de vicarie.*

Nadien de gemeen ingeseetenen vanden dorpe van Optwysel, gelegen in desen lande van Vrieslandt, onder dbisdom van Munster, den Hove van Vrieslandt bij huere supplicatie verthoont ende te kennen gegeven hadden, dat inden voors. dorpe waeren een pastorie, vicarie ende prebende, alle drie van cleyne importantie ende incompten, zoo dat op deselve hen gheen priesteren¹³³ dan met soberen coste en mochten onthouden, ende dat sulcx eenige van deselve beneficien vacerende, zij aen gheen priesters en conden geraicken, waer duer deselve beneficien bleven onbedient ende de goidtsdiensten ende lasten der sielen dair toe stande ongedaen. Versouckende omme dair inne te moegen remedieren ende geraecken aen goede bequaeme ende gequalificeerde priesters, dat den voors. Hove soude gelieven voir goedt aen te sien ende te consenteren, dat zij de landen ende renten behoiende totte voirs. prebende unieerden, voechden ende appliceerden aende voors. pastorie, patroen ende vicarie, te weeten aende voirs. pastorie elff pondemaeten landts, dair van dacht pondemaeten zijn gelegen bij Magge Bennema huijs te Buytenpost, aende noorderzijde vanden Heerwech, ende de ander drie pondemaeten¹³⁴ in Buijtenposter Maeden. Item dat posses vander (f. 36v) prebende, zijnde drie ackeren groot met het maedlandt, liggende te saemen in Optwysel,

133 Hierna doorgehaald 'en conden'.

134 Later doorgehaald.

ende eenen gulden rente te Westergheest, besproecken bij eenen Syts tot prouffijt vanden voors. patroon ende tot proffijt vande voors. vicarie, die nyet veel ymmers boven de twaleff phillippus guldens incompste en heeft. De XXV pondemaeten totte voors. prebende behoirende, gelegen te Dijckhuysum opt Uuytlandt, die nu eenen Oege Sydts zoon gebruyct, mits dat de possesseurs vander vicarien sullen dragen de twee missen ende vande pastorie de derde misse, waermede de prebende des weecks belast es. Soe heeft tvoors. Hoff gecommiteerd gehadt meester Karel van der Nyetszem,¹³⁵ raedt vanden selven Hove ende procureur generael ons heeren sKeysers, die hem op tgeene des voors. es metten aenleven vandien, sommerlijck geïnformeert, zijn informatie bij geschrifte gestelt ende den Hove overgebracht heeft. tVoors. Hoff, gesien die voors. informatie, mitsgaders de fundatie vande voirs. prebende ende gehoirt trappoort vanden voors. commissarijs, siet voer goet aen, soe veel in hen is, dat de voors. unie geschied. Welverstaende dat de pastoir vande voors. pastorie sal draegen de lasten vande derde misse ende de vicarius vande voirs. vicarie de lasten van dandere twee missen ter weecke, daer de voirs. prebende mede belast is. Ende [224] dat de vertoenders (f. 37r) tselfde aenden Eerwaardigen Vader in Goede, den bisscop van Munster, zijnen vicarius oft officiael des macht hebbende, versoucken ende tot dien eynde lichten uuytte greffe vanden voirs. Hove, sulcke stucken ende copien van¹³⁶ tgebesoingeerde des voors. commissarijs, als zij meynen sullen hen dienstich te wesen. Behoudelijck dat van als copie auctentijck inde selve greffe blijven sal ende dat de voors. unie gesolliciteert ende geobtineert¹³⁷ worde binnen den tijt van twee maenden naestcomende, ende dat deselve geobtineert zijnde ende alear zij die te werck sullen moegen stellen, zij gehouden worden, deselve onder den Hove te presenteren om int register vanden beneficien ende huere goeden geregistreert te worden, alst behoiren sal.

Actum tot Leuwairden inder Cancelrijen, den XXVIIen januarij, XVc ende XLVII.

To orconde, Keijserlijcke Maijsteijts secreet signet hierup gedruct. Mij presente.

Ondergeteyckent: A. Boeijmer.¹³⁸

135 Karel van der Nitzen, raadsheer van het Hof van Friesland 1527-1547, 1557-1569; zie ook Vries [et al.], *De Heeren van den Raede*, 220.

136 Hierna doorgehaald 'van'.

137 De tekst 'ende geobtineert' is later toegevoegd.

138 Arent van Boeymer was griffier in de Hofkanselarij: Vries, 'Kânselarijpersoneel Hof fan Fryslân', p. 66.

Origineel (A) niet voorhanden.
Afschrift B. Oostergo, Achtkarspelen, f. 36.
Druk a. *Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed., 223-224.

8. Appingedam, 4 april 1547: *Johannes Wynschoeth, officiaal van de bisschop van Munster in het district Friesland, geeft op verzoek van vertegenwoordigers van de parochie Twijzel toestemming om de prebende in hun kerk te verenigen met de pastorie en de vicarie, zodat als ze vacant komt de pastoor en vicaris er voortaan de inkomsten van kunnen genieten.*

Johannes Wynschoeth, officialis terre Phrisie per districtum diocesis Monasteriensis et in Dammone pastor, universis et singulis presentes literas inspecturis, (f. 37v) illis presertim quorum interest, intererit, aut quomodo libet interesse poterit in futurum et quosque tangit negocium, salutem in Domino sempiternam.

Cum autem communitas ville de Opwysel in Phrisia occidua Monasteriensis diocesis et ex parte illorum supplicatum fuerit in Curia Leeuwardensi, ibidem a consilio Cesaree Maiestatis existentum,¹³⁹ ut¹⁴⁰ cum in eadem villa esset parochialis ecclesia, que fundationem haberet pastorie, vicarie et prebende et que essent parvi valoris, ita ut commode tres sacerdotes sustentari inde¹⁴¹ possint minime, et ideo, si ex predictis beneficiis vacet unum, cum exiguum fuerit ad illud obtinendum nominem consequi possent, et sic cultus Dei minuatur, ac debito suo careat officio et honore ecclesia. Et ideo supplicarunt, ut eis de oportuno remedio consuleretur.

Quod et prefati consules Cesaree Maiestatis, cum honestum esset non eis denegandum presentarunt¹⁴² et propterea in eorum placeto decreverunt duos menses ad obtinendum unionem ab ordinario loci, juxta quod in dicto placeto eisdem consulibus a commissario deputato rei veritatem ita esse ut narratum sit exigui valoris esse, et deinde cum ob mortem domini officialis in Phrisia illud tempus expiravit et tres septimanas postmodum obtinuerunt in prefata curia ad cause expeditionem et unionem prefatorum beneficiorum obtinendam.

Cum (f. 38r) ergo nobis presentarunt placetum et admissum post expirationem habere tempus trium hebdomadarum et justa petentibus non denegandus assensus, ac pro maiore veritate si ita esset a commissario quodam deputato ita esse inventum ut narrabatur, ut igitur ad decorem ecclesie prefate et inibi

139 Lees: existente.

140 Lees: et.

141 Later toegevoegd.

142 Later toegevoegd.

obtinentium beneficia personarum status servari decentia possit honestius, ac persone ipse Divinum¹⁴³ inibi psallentium officium oportunitum, ut ad hoc habeant redditus, unde vitam sustentari possent, honesti libenter favorem nostrum impartimur, potissimum cum temporum requirit neccesitas, ut jam in hac¹⁴⁴ exiguitate sacerdotum, cum ergo ut subiungebatur coram nobis in petitione, si prebenda que in prefata ecclesia existat, uniretur, annexeretur et incorporaretur pastorie et vicarie, et patrono dicte prebende prefate ecclesie per hoc statui ecclesie prefate plurimum provideretur, cultusque divinus ex inde augmentaretur in eadem.

Quare fuit humiliter nobis supplicatum, ut auctoritate nostra ordinaria concedere dignaremini. Nos igitur attendentes petitionem esse iustam, cum ut ex literis dominorum a consilio sub signeto secreto ex Cancelaria Leuwardensis, de dato XXVIIa januarij, XVc XLVII, satis informati premissa vera existentia et veritate omnia fulciri, idcirco auctoritate nostra ordinaria et qua fungimur in hac parte, predictam prebendam in prefata ecclesia (f. 38v) de Opwysel cum omnibus juribus et pertinentiis suis, fructibus, redditibus, aggeribus uti et quemadmodum in dicto placeto narratur, in perpetuum unimus et incorporamus et annectimus ecclesie, ut prefertur per presentes, etiam si actu jam aut quovismodo vacet, possent juxta ordinationem in literis placeto possessionem fructuum reddituum percipere et apprehendere et in suos usus convertere volumus, ante quod si unio, annexio et incorporatio huiusmodi effectum fortiatur, quod predicta prebenda debitis propterea non fraudetur obsequiis, juxta eius primevam foundationem aut ut in placeto narratur quod debite pastor et vicarius onera prebende consueta et missas supportent, alias presentes nostre littere nullius erunt roboris vel momenti.

In quorum omnium et singulorum premissorum sigillum officialatus nostri, quo ad talia uti consuetum est, presentibus appendiverimus et transfiximus placeto dominorum, sub data in Damme, Anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo septimo, die secunda post Dominicam Palmarum.

Origineel (A) niet voorhanden.

Afschrift B. Oostergo, Achtkarspelen, f. 37-38.

Druk a. *Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed., 224.

143 Later toegevoegd.

144 Later toegevoegd.

Vertaling:

Johannes Wvnschoeth, officiaal in het district Friesland van het bisdom Munster en pastoor van Appingedam, aan allen die deze brief zullen inzien en vooral degenen die er nu belang bij hebben dan wel in de toekomst bij zullen hebben en wie de zaak aangaat, eeuwig heil in de Heer.

Aangezien er een gemeente van het dorp Twijzel is in het tot het bisdom Munster horende deel van West-Friesland en namens haar een verzoek is ingediend bij het Hof te Leeuwarden dat hier door de raad van de Keizerlijke Majesteit is gevestigd, en aangezien in hetzelfde dorp een parochiekerk is gevestigd met fondsen voor een pastorie, een vicarie en een prebende en dat deze van zo weinig waarde zijn dat drie priesters er dientengevolge allerminst naar behoren van onderhouden kunnen worden, en dat daarom, als een van de voornoemde beneficiés vrijkomt, de dienst van God aldus verminderd wordt en de kerk in gebreke blijft ten aanzien van het verschuldigde ambt en Gods eer omdat het te krap zal zijn er een benoeming erop te verkrijgen, hebben de vertegenwoordigers van die gemeente om raad verzocht voor het vinden van een geschikte oplossing.

Dat ook de voornoemde raden van de Keizerlijke Majesteit, in overweging nemende dat het niet eerbaar is aan dit verzoek voorbij te gaan, openbaar hebben gemaakt en in hun plakkaat besloten [de vertegenwoordigers van de parochie Twijzel] twee maanden tijd te gunnen om een vereniging (van beneficiés) van de bisschop te verkrijgen. Ze hebben dat gedaan omdat een afgevaardigde commissaris hun duidelijk heeft gemaakt dat de waarheid is zoals hun is verteld, te weten dat de waarde [van de beneficiés] gering is, in overweging nemende ook dat door het overlijden van de heer officiaal in Frisia de genoemde termijn verlopen is. Zij [die van Twijzel] hebben aldus drie weken extra gekregen om de zaak in voornoemd Hof te voleindigen en een unie van de genoemde beneficiés te verkrijgen.

Aangezien zij ons dus de beschikking gepresenteerd hebben dat hun een (tweede) termijn van drie weken na de expiratie (van de eerste) is toegestaan, en aangezien men geen instemming mag onthouden aan degenen die een gerechtvaardigd verzoek indienen, en aangezien het als het voor waarheid is bevonden door een daartoe afgevaardigde commissaris dat het was zoals verteld werd, delen wij het vrijelijk het als onze gunst toe dat personen die het goddelijk officie al psalmen zingende naar behoren volbrengen daartoe voldoende inkomsten hebben en eerlijk in hun levensonderhoud kunnen voorzien, opdat tot eer van genoemde kerk de status van degenen die behoorlijke beneficiés verkrijgen eerlijk bewaard wordt. Wij begrijpen daarbij dat de noodzaak der tijden, met het nu heersende gebrek aan priesters, vereist dat - zoals het persoonlijk voor ons in de petitie is voorgesteld - de prebende die in de voornoemde kerk bestaat, met de pastorie en vicarie wordt verenigd, verbonden en samengevoegd, zodat het aanzien van de kerk [van Twijzel] door de patroon van de genoemde, bij de kerk horende prebende ten zeerste wordt verhoogd en de goddelijke dienst in dezelfde dientengevolge wordt vermeerderd.

Om die reden is het ons als nederig verzoek voorgelegd dat wij ons zouden verwaardigen er onze toestemming krachtens ons gewone gezag aan te verlenen. Wij zijn ervan overtuigd dat dit verzoek gerechtvaardigd is, aangezien wij door de brief van de heren van het Hof onder het geheime zegel van de Kanselarij te Leeuwarden van 27 januari 1547 genoegzaam geïnformeerd zijn dat de aangegeven zaken op waarheid berusten en door de gehele waarheid gestut worden. Wij verenigen daarom krachtens ons gewone gezag en voor zover we in dit gebied er bevoegdheid toe hebben, de voornoemde prebende in de genoemde kerk van Twijzel, met alle bijbehorende rechten, onderhorige bezittingen, opbrengsten, inkomsten, dijkrechten en wat ook maar in genoemde beschikking daarover wordt meegedeeld, voor eeuwig met die kerk, verbinden haar ermee en voegen haar ermee samen. En wij willen, zoals heden uitgedragen wordt, dat als de prebende door een bepaalde ontwikkeling of op welke wijze ook maar vacant komt, de pastoor en vicaris volgens de regeling in de plakkaatbrief de opbrengsten en inkomsten kunnen innen, aanvatten en voor eigen gebruik aanwenden. Dit alles op voorwaarde dat als de vereniging, samenvoeging en incorporatie van kracht wordt zoals is bepaald, er ten aanzien van de voornoemde prebende geen bedrog wordt gepleegd met de verplichtingen die er volgens de fundatiebepalingen aan verbonden zijn, en dat, zoals in de beschikking van het Hof wordt meegedeeld, de pastoor en vicaris de gewone lasten en missen van de prebende zullen dragen, en dat als dit niet het geval is de beschikking van deze brief geen enkele kracht en waarde zal hebben.

Ter bekrachtiging van al deze voornoemde zaken hebben wij het zegel van ons officialaat, dat voor dergelijke zaken gewoonlijk gebruikt wordt, aan de voorliggende oorkonde gehangen en deze als transfix aan de beschikking van de heren verbonden, te Appingedam, in het jaar des Heren vijftienhonderd zevenenveertig, de maandag na Palmzondag.

9. Utrecht, 13 mei 1547: *George van Egmond, bisschop van Utrecht, geeft op verzoek van de parochianen van Koudum toestemming om de prebende die door heer Arnoldus placht te worden bediend, te verenigen met die van heer Everardus, zodat deze en zijn opvolgers over de inkomsten ervan kunnen beschikken.*

Georgius de Egmond, Dei et apostolice sedis gratia episcopus Traiectensis, universis et singulis, presentes litteras inspecturis seu legi audituris, salutem in Domino sempiternam.

Ad perpetuam rei memoriam, pastoralis nostri sollicitudo discernit, dum qualitas temporum et utilitas rei publice hoc exegerint, beneficia et bona ecclesiastica aliquoties, propter eorum exiguitatem, uniri et quoque ex sacrorum canonum institutione, propter habundantiam atque alias legitimas causas, dividi posse et separari.

Quum itaque in parochiali ecclesia villagii de Coudum, partium Phrisie nostre Traiectensis diocesis, tenuis importantie prebende sive vicarie fundate

existunt, quarum una alias per quendam dominum Arnoldum deserviri (f. 3v) consueta, de presenti vacare dinoscitur, alterius vero dominus Everardus Lyoloff zoon deservitor existit et possessor, earum prebendarum fructus, redditus et proventus, tam sunt tenues, quod propter earum exiguitatem et tenuitatem¹⁴⁵ ad sustentationem duorum minime suppetunt et nisi dicte prebende uniantur, quod per unam¹⁴⁶ personam deserviri possent, ipsas perire et desolatas fieri non dubitatur.

Nos ad humilem incolarum supradicti villagii de Coudum supplicationem, ne divinus cultus diminuatur, prectam prebendam, ut premittitur, vacantem, prebende, quam antedictus dominus Everardus Lyoloff zoon in presentiarum obtinet et possidet, unimus, annectimus et incorporamus et de cetero perpetuis futuris temporibus huiusmodi duas prebendas, sic unitas, pro uno beneficio ecclesiastico auctoritate nostra ordinaria erigimus et intitulumus unumque beneficium censerit et eidem per prefatum dominum Everardum, quamdiu vixerit seu illud detinuerit, et per unum duntaxat rectorem et possessorum, perpetuo deinceps, in divinis deserviri mandamus, decernimus et [448] statuimus presentium per tenorem, dictum dominum Everhardum, hac primaria vice, in huiusmodi sic unitum beneficium instituendum et de eodem principaliter investiendum, salvo quod omnia duarum prebendarum predictarum, uti prefertur unitarum, per possessorem earundem debita supportentur onera consueta et suis debitis propter permissa non defraudentur obsequijs.

Datum nostro sub sigillo ad causas, anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo quadragesimo septimo, die decima tertia, mensis maii.

Subscripta de mandato. Subsignata Jo. Boelen subscripsit, sigilloque rubeo appenso roborata.

Origineel (A) niet voorhanden.
Afschrift B. Westergo, Hemelumer Oldeferd, f. 3r-3v.
Druk a. *Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed., 447-448.

Vertaling:

Georgius van Egmond, met de genade van God en de Heilige Stoel bisschop van Utrecht, aan allen en degenen die deze oorkonde zullen inzien dan wel horen lezen, eeuwig heil in de Heer.

145 De woorden *et tenuitatem* zijn later toegevoegd.

146 Hierna doorgehaald *prebendam*.

Tot een eeuwige herinnering van de zaak, en in onze pastorale zorg in overweging nemend dat de gesteldheid der tijden en het algemeen welzijn soms vereisen dat beneficië en kerkelijke goederen soms vanwege hun geringe dotatie samengevoegd moeten worden, en op grond van de instelling der heilige canones, soms ook vanwege hun overvloed of om andere gerechtvaardigde oorzaken verdeeld en gescheiden moeten worden, stellen wij vast dat in de parochiekerk van het dorp Koudum, in het Friese deel van ons bisdom Utrecht, prebenden of vicarieën van geringe waarde gevestigd zijn, waarvan er een door een zekere heer Arnoldus placht bediend te worden maar die naar men weet momenteel niet bezet is, terwijl heer Everard Lyoloff zoon de bedienaar en bezitter is van de andere; en dat de vruchten, opbrengsten en inkomsten van dezelfde prebenden zo gering en klein zijn dat ze allerminst voldoende zijn om er twee geestelijk van te onderhouden en dat als de genoemde prebenden niet samengevoegd worden, hoewel ze door één persoon bediend kunnen worden, ze zonder twijfel zullen vergaan en uiteenvallen.

Op nederig verzoek nu van de inwoners van voornoemd dorp Koudum, besluiten wij, opdat de eredienst niet verminderd wordt, de besproken prebende die, zoals aangegeven, vacant geworden is, met de prebende die voorgenoemde heer Everardus nu bedient en bezit, samen te voegen en te uniëren en haar erin te incorporeren. Wij funderen deze twee prebenden in de toekomst voor altijd als een eenheid en bepalen dat ze als één beneficie beschouwd wordt, en besluiten verder dat deze voortaan door voornoemde heer Everardus bediend zal worden zolang hij zal leven en erover kan beschikken, en daarna ook steeds door één geestelijke in het godsdienstige bediend en door hem ook in bezit gehouden zal worden. Voorts bepalen en bevelen wij bij deze dat genoemde heer Everardus voor deze eerste keer in dit aldus verenigde beneficie geïnstitueerd en ermee bekleed moet worden, onder voorbehoud dat alle gewone lasten die aan beide genoemde, nu verenigde prebenden verbonden waren, door de bezitter getrouw gedragen zullen worden en dat er geen bedrog wordt gepleegd ten aanzien van de verschuldigde verplichtingen.

Gegeven onder ons zegel ter zaken, in het jaar vanaf de geboorte des Heren duizend vijfhonderd en zevenenveertig, op de deriende dag van de maand mei.

Geschreven onder dit mandaat:

Jo. Boelen heeft het ondertekend, en het is met een aangehangen zegel in rode was bekrachtigd.

10. Utrecht, 3 augustus 1547: *George van Egmond, bisschop van Utrecht, geeft op verzoek van de parochianen van Pietersbierum toestemming tot om de prebende die vacant is geworden door de resignatie van heer Ypeko, te verenigen met die van een*

ongenoemde priester, zodat deze en zijn opvolgers voortaan over de inkomsten ervan kunnen beschikken.

Georgius de Egmond, Dei et apostolice sedis gratia episcopus Traiectensis, universis et singulis presentes nostras literas inspecturis seu legi audituris, salutem in Domino sempiternam

Ad perpetuam rei memoriam, pastoralis officii nostri discernit, dum qualitas temporum et rei publice utilitas hoc exegerint, quod beneficia et bona ecclesiastica propter eorum exiguitatem aliquoties uniantur, et ex sacrorum canonum institutione, tamque propter habundantiam et alias causas legitimas, separentur; quum itaque in parochialis ecclesia de Pietersbierum, partium Phrisie nostre diocesis, duo sint antiquitus fundata beneficia ecclesiastica, una videlicet prebenda, que ad presens, per dimissionem seu liberam resignationem domini Ypekonis, prebendarii in Sexbierum, vacare dinoscitur et una vicaria, quam dominus [...].¹⁴⁷ in eadem ecclesia pro nunc obtinet et possidet, quorum beneficiorum fructus, redditus et proventus adeo sunt exiles et tenues, quod ad decentem honestamque duorum sustentationem non sufficiant, ita quod, tempore vacationis eorundem, haberi non possent, qui eisdem honeste in divinis deserviant.

Ne igitur, propter premissa, divinus cultus diminuatur aut ipsorum beneficiorum bona, ob eorum desolationem, imposterum distrahantur sive alienentur, nos ad humilem supplicationem domini Sitthie pastoris et Sijbrandi Wybrandi pretoris totiusque communitatis dicti villagi de Pietersbierum, pretactam prebendam, ut premittitur, vacantem cum omnibus iuribus, oneribus et pertinentijs suis universis supradicte vicarie in eadem ecclesia de Pietersbierum, uniendam duximus et incorporandam, prout unimus, annectimus et incorporamus, ac de cetero perpetuis futuris temporibus, huiusmodi prebendam et vicariam, sic unitas, pro uno beneficio ecclesiastico, auctoritate nostra ordinaria erigimus et intitulamus, unumque beneficium censi et eidem per unum duntaxat rectorem et possessorem, perpetuo deinceps, in divinis deserviri, eadem auctoritate nostra, tenore presentium statuimus, decernimus et mandamus, iuribus archidiaconalibus et alterius cuiuscumque semper salvis antedictum dominum. [...] ¹⁴⁸ hac primaria vice in huiusmodi sic unitum beneficium instituendum et investiendum, principaliter de eodem, salvo quod omnia prebende et vicarie predictarum, uti prefertur unitarum onera consueta, per possessorem earundem fideliter supportentur et suis debitis non defraudentur obsequiis.

Datum nostro sub sigillo ad causas, anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo quadragésimo septimo, die vero tertia mensis augusti.

147 Niet ingevuld.

148 Niet ingevuld.

Subscriptum de mandato:

Jo. Boelen subscripsit sigilloque rubeo appenso minutum.¹⁴⁹

Origineel (A) niet voorhanden.

Afschrift B. Westergo, Barradeel, f. 20-21.

Druk a. *Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed., 328.

Vertaling:

Georgius van Egmond, met de genade van God en de Heilige Stoel bisschop van Utrecht, aan allen en degenen die deze oorkonde zullen inzien dan wel horen lezen, eeuwig heil in de Heer.

Tot een eeuwige herinnering van de zaak, en krachtens onze pastorale taak in overweging nemend dat de gesteldheid der tijden en het algemeen welzijn vereisen dat beneficies en kerkelijke goederen vanwege hun geringe dotatie soms samengevoegd dienen te worden of op grond van de instelling der heilige canones soms ook vanwege hun overvloed of om andere oorzaken gescheiden moeten worden, stellen wij vast dat in de parochiekerk van Pietersbierum, in het Friese deel van ons diocees, vanouds twee kerkelijke beneficies gevestigd zijn, te weten een prebende, die naar men weet heden door het vertrek en de vrijwillige resignatie van heer Ypeko, prebendaat in Sexbierum, vacant geworden is, alsmede een vicarie, die heer ... in dezelfde kerk nu bezit en waarover hij beschikt, en dat de vruchten, inkomsten en opbrengsten van deze beneficies zo gering en weinig zijn, dat ze niet volstaan voor een behoorlijk en eerlijk levensonderhoud van twee geestelijken, zodanig dat wanneer zij vacant raken er geen priesters gevonden kunnen worden die op passende en eerlijke wijze er de eredienst op kunnen verrichten.

Opdat nu wegens de boven besproken omstandigheden de eredienst niet verminderd wordt en de goederen van deze beneficies vanwege gebrek aan bedienaars, uiteengetrokken en vervreemd raken, hebben wij op een nederig aan ons gericht verzoek van heer Sitthie, pastoor van Pietersbierum, en Sijbrand Wybrandi, heerschap, en van de gehele gemeenschap van het genoemde dorp Pietersbierum, besloten de voorgenoemde prebende die, zoals aangegeven, vacant geworden is, met alle rechten, lasten, en onderhorigheden met de bovengenoemde vicarie in dezelfde kerk van Pietersbierum te doen verenigen en erin te incorporeren. Daarbij funderen wij krachtens ons gewone gezag deze eenheid en bepalen

149 143 Dit fragment is op deze plaats los ingevoegd.

dat deze beide aparte beneficies voortaan als één beneficie wordt beschouwd en voortaan ook door één geestelijke in het godsdienstige bediend en door hem ook in bezit gehouden zal worden, op basis van ons gezag. Voorts besluiten, bepalen en bevelen wij bij deze dat, onder voorbehoud van de rechten van de aartsdiaken en van ieder ander die over rechten beschikt, de voorgenoemde heer ... voor deze eerste keer in dit aldus verenigde beneficie geïnstitueerd en ermee bekleed moet worden, onder voorbehoud dat alle gewone lasten die aan de voorgenoemde prebende en vicarie verbonden waren, door de bezitter getrouw gedragen zullen worden en dat er geen bedrog wordt gepleegd ten aanzien van de verschuldigde verplichtingen.

Gegeven onder ons zegel ter zaken, in het jaar vanaf de geboorte des Heren duizend vijfhonderd en zevenenveertig, op de derde dag van de maand augustus.

Geschreven onder dit mandaat:

Jo. Boelen heeft de minuut ondertekend, en er is een zegel in rode was aan gehangen.